

Co-funded by the
European Union

Проект Мечтай Смело Цели се Високо
„Интегрирани общностно-центрирани услуги за превенция на
детските бракове сред ромите в България“

ПОДРОБЕН ДОКЛАД

Детските бракове – предизвикателство и бариера за реализацията
на младите роми в България

Анализ на резултатите от качествено теренно проучване на нагласите към семейните модели и перспективите за реализация на младите хора в ромски и други обособени етнически общности в България

Качественото теренно проучване и подробният доклад са реализирани по проект „Мечтай Смело Цели се Високо“ (101096148 - Dream Up Aim Up - CERV-2022-DAPHNE), финансиран от ЕС и изпълняван от консорциум с координатор Фондация С.Е.Г.А. – Старт за ефективни граждански алтернативи и партньорите – Фондация Рома-Лом и Сдружение Закрилници.

Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or European Commission. Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them.

Contents

1	Въведение.....	4
2	Накратко за методиката на теренното проучване.....	5
2.1	Цели и задачи, обект на проучването	5
2.2	Методи	7
2.2.1	Тематична групова дискусия – подходи и методи	7
2.2.2	Принципи и етични стандарти за включване на респондентите в проучването	8
2.3	Уточнения за някои понятия, ползвани в анализа.....	9
2.4	Ключови изследователски въпроси и хипотези	10
3	Изпълнение на проучването и профил на респондентите	13
3.1	Обхват на теренното изследване	13
3.1.1	Изпълнение на извадката	13
3.1.2	Специфични подходи, приложени в теренното проучване.....	15
3.2	Профил на изследваните ромски общности	16
3.3	Профил на респондентите	18
3.4	Релеванност на данните и съображения при анализа на резултатите	20
4	Контекстът – детските бракове сред ромските общности в България.....	22
4.1	Процесът на модернизация сред ромските общности в България	22
4.2	Анализ на общностната среда в изследваните махали	24
4.2.1	Социално изключване и дистанции от макрообществото	24
4.2.2	Профил на изследваните ромски общности	27
4.2.3	Специфични проблеми и нагласи, изведени в проучването	36
5	Нагласи към детските бракове – обобщение на резултатите от теренното проучване.....	39
5.1	Отношение към детските бракове, обичайна брачна възраст	39
5.1.1	Споделени мнения на респондентите за детските бракове	39
5.1.2	Обичайна брачна възраст в изследваните махали.....	41
5.1.3	Представи за последиците от детските бракове и ранните раждания	44
5.2	Детският брак в традиционните социални норми в затворените ромски общности	47
5.2.1	Понятие за брак и семейство.....	47
5.2.2	Семейни модели и йерархия на авторитетите в семейството.....	48
5.2.3	Кой най-често взема решението за детския брак	51
5.2.4	Традиционната социална норма за девственост в ромските общности	52
5.2.5	Ранните раждания – традиции и рискове	55
5.2.6	Предпочитан брой деца в семейството	56
5.3	Представи на респондентите за насилието в детските бракове	57
5.4	Представи за успех и жизнена реализация	59

5.4.1	Какъв е хоризонтът на планиране на живота в изследваните общности	59
5.4.2	Представи и мечти за бъдещето на младите роми	60
5.5	Как да се ограничат и прекратят детските бракове – мнения на респондентите	64
6	Заклучения и препоръки	66
6.1	Обобщени заключения от теренното проучване	66
6.2	Препоръки към методиката за превенция на детските бракове	68
6.2.1	Специфика, обхват и фокус на услугите	68
6.2.2	Целеви групи	70
6.2.3	Препоръчителни подходи и методи за общностна и социална работа	72
6.3	Препоръки към политиките и мерките на институциите	74
7	Приложения	76
7.1	Приложение 1: Въпросник за теренното проучване	76

Използвани съкращения

АЗ	Агенция по заетостта към МТСП
АСП	Агенция за социално подпомагане към МТСП
ДАЗД	Държавна агенция закрила на детето
ДБТ	Дирекция Бюро по труда
ДСП	Дирекция Социално подпомагане
ЕС	Европейски съюз
ЗСУ	Закон за социалните услуги
КСУ	Комплекс за социални услуги
МТСП	Министерство на труда и социалната политика
НПО	Неправителствена организация
НСИ	Национален статистически институт
НСРБИР	Национална стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012 -2020)
ОЗД	Отдел закрила на детето към ДСП
СУОР	Социална услуга общностна работа
ТГД	Тематична групово дискусия/интервю
ЦНСТ	Център за настаняване от семеен тип
ЦОП	Център за обществена подкрепа
ЦРДУ	Център за работа с деца на улицата

1 Въведение

Настоящият доклад е разработен в рамките на проекта „Мечтай Смело, цели се Високо: Интегрирани общностно-центрирани услуги за превенция на детските бракове сред ромите в България“ (март 2023 – февруари 2025). Проектът е финансиран от ЕС и се изпълнява от консорциум на български граждански организации с координатор фондация С.Е.Г.А. – Старт за ефективни граждански алтернативи и партньори – фондация Рома-Лом и сдружение Закрилници.

Целта на проекта е да допринесе за прекратяване на вредната практика на детските бракове в България, като въоръжи специалистите с методология за превенция на вредните практики, насочена към общността, която да насърчава ромските момичета за лични постижения отвъд границите на изолацията и да променя традиционните нагласи в изключените ромски и други общности. Стратегията на проекта следва логиката на демонстрационното моделиране, което е доказало ефективността си при трансформиране на социални политики и услуги, със следните основни интервенции:

- Първо, кабинетно и качествено теренно проучване на определящите вътрешни и външни фактори за запазване на вредните практики на детските бракове в изолираните общности;
- Второ, разработване на методология за социални услуги и общностна работа с иновативни подходи и набор от инструменти за предотвратяване на детските бракове;
- Трето, тестване на инструментариума от пилотни доставчици на услуги и общностни организации, прецизиране и финализиране на методиката за справяне с детските бракове;
- Четвърто, разпространение на иновативната методология чрез застъпничество, насърчаване и изграждане на капацитет за нейното прилагане от професионалисти в социалните услуги и организации за общностно развитие в България.

Още тук трябва да отбележим, че този доклад няма за цел да влиза в академичен дебат. Изводите и заключенията имат предимно практическа насоченост да подпомогнат интервенциите и мерките за намаляване на детските бракове в България. Като инструмент за постигане на общите цели на проекта качествено проучване има за цел да осигури необходимите ресурси от информация и знания, които да послужат за разработването на адекватна методика за превенция на детските бракове и ранните раждания сред ромските общности. В кабинетното изследване е проучен голям обем изследвания, анализи и статистически източници, но поради практическата насоченост на доклада, в него не е приложена подробна библиография, а са посочени само източници, които пряко са цитирани в текста.

Теренното проучване е осъществено в периода юли – началото на декември 2023 г. от съвместен екип на трите партньорски организации, който включва следните експерти и изследователи на терен:

- фондация С.Е.Г.А. – Румян Сечков, Ралица Сечкова, Венцислав Кирков
- фондация Рома-Лом – Татяна Кирилова, Анита Маринова, Николай Кирилов
- сдружение Закрилници – Милен Гечовски, Сигридур Каменова

Подробният доклад представя резултатите от качествено теренно проучване сред изолирани ромски общности в България. Той е разработен от фондация С.Е.Г.А. с приноса на целия изследователски екип.

Тук е мястото да отбележим приноса и благодарностите за подкрепата на местни организации, общностни активисти, здравни медиатори и центрове за социални услуги, които подпомогнаха изследователския екип да обхване целевите респонденти в тематичните групови дискусии.

2 Накратко за методиката на теренното проучване

2.1 Цели и задачи, обект на проучването

Общата цел на качествено теренно проучване е да установи и анализира нагласите в обособени ромски общности по отношение на семейните модели със специален фокус, първо, върху детските съжителства/бракове и ранните раждания, и второ – върху нагласите и очакванията на различните възрастови групи към перспективите и алтернативите за бъдеща реализация на младите хора от обособените общности.

Съгласно основните цели на проекта, качествено проучване за ранните бракове и ранните бременности в изолирани ромски общности има за **задача**:

- (1) Да изследва актуалната ситуация и фактори, влияещи върху практиката на детските бракове на ромите в съвременния контекст (промени в социалната и политическа среда, миграции, криза, пандемия, война и др.);
- (2) Да анализира текущите тенденции в нагласите на ромските общности относно предимствата и недостатъците на традиционните социални норми и семейни модели;
- (3) Да идентифицира както бариерите, така и вътрешния потенциал в ромските общности за прекратяване на тези вредни практики;
- (4) Да събере разкази за мечтите, вижданията, избора на кариера и очакванията на ромските момичета и момчета за бъдещия им живот;
- (5) Да идентифицира най-добрите канали за влияние върху нагласите и поведенческите модели на ромските момичета/момчета и на по-възрастните поколения на техните родители, баби и дядовци;
- (6) Да събере предложения и мнения от ромската общност за това какви услуги, мерки за подкрепа и санкции могат да помогнат за намаляване и прекратяване на тази вредна практика.

Заклученията и препоръките от проучването са предназначени за ползване на местно и национално ниво в три основни насоки:

- Разработване на цялостен методически пакет за социални услуги и общностна работа, който да се предостави за прилагане на:
 - (а) държавно-делегиран центрове за социални услуги (предоставящи социалната услуга общностна работа) и други доставчици на услуги;

- (б) ромски и про-ромски НПО, които работят за общностно развитие в обособени общности;
- (в) училища, младежки центрове с целеви програми в тази сфера.
- Проучването трябва да осигури качествена информация за формулиране на адекватни подходи, модели на интервенция и програми за превенция на детските бракове и ранните раждания, конкретни методи, инструменти и програми с препоръки за адаптация към различни общности и социален контекст.
- Изводите от проучването да помогнат при апробирането и прецизирането на разработените подходи спрямо спецификите на различните общности и вътрешните подгрупи, които ги съставляват (през етапа на пилотиране, предвиден по проекта).
- Изграждане на партньорства: Методиката за интегрирани услуги предвижда привличане на широк кръг партньори и заинтересовани страни в превенцията на детските бракове, особено в системите на образованието, здравеопазването, защитата на човешките права. Така например, изводите от проучването могат да аргументират предложения за моделиране на нова роля на училището като партньор на социалните услуги при изпълнението на програми за ранна превенция на детските бракове. Училището може да съдейства на интегрираните услуги за развитието на интересите и стремежите на подрастващите – генератор на привлекателни алтернативи, противостоящи на предопределеното бъдеще от ранния брак и раждане.
- Създаване на ресурси от знания и know-how за професионалистите в социалната система и НПО, като описанието на законодателството, практиките и мерките за защита на момичета в случаи на насилие/детски бракове в България. Подробният доклад от теренното проучване ще им послужи и да разбират по-задълбочено спецификата на проблемите в изолираните общности, вътрешните мотиви и въздействия, които предопределят поведенческите модели и съответно могат да стимулират или да възпрепятстват интервенциите за промяна на нагласите и традиционните социални норми.

Предмет на изследването са доминиращите домодерни семейни модели, традиции и практики в затворените ромски общности, нагласите към детските бракове/съжителства и ранните раждания в детска възраст, представите за успех и реализация на младите хора, семейната и общностна йерархия при вземане на решение за брак и жизнена реализация, фактори и тенденции към промяна.

Обект на изследването са представители на ромски и други изолирани етнически общности с различен социален статус, включително с ромски медиатори и активисти. Респонденти в тематичните групови интервюта/дискусии (ТГД) са подрастващи и млади хора, както и хора от по-възрастните поколения на родители, баби и дядовци. Възрастовите групи от младото поколение включват млади хора над 18 години, които могат по свое желание да участват в проучването. Възрастовата група на подрастващите обикновено включва деца от 12 до 17 години, но в настоящото проучване тази група е ограничена до непълнолетните, които вече са навършили 16 години и могат да участват със съгласие на родителите и спазване на етичните правила, описани по-долу.

Фокусът е върху ромските момичета/млади жени, които в най-голяма степен са застрашени от насилие, принуда и нарушаване на човешките права, за които ранното встъпване в съжителство носи най-големи рискове за здравето, образованието и личностната реализация. Проучването обхваща и ромските момчета/млади мъже, които – разбира се – са естествена част от проблематиката на семейните модели, но в немалка степен също са ощетени от детския брак по отношение на своето развитие, съдба и бъдеще.

Териториален обхват: Проучването обхваща 10 изолирани ромски и етнически общности в цялата страна, избрани според критерии, които да представят многообразието сред тези общности, предопределено от етническа и подгрупова самоидентификация, майчин език, традиции, религия, нива на бедност, социално изключване и тенденции към маргинализация. Планирани са около 40 тематични дискусии/групови дискусии и полуструктурирани интервюта с ромски активисти в 10-те гнезда на извадката, включващи общо около 320 респонденти, които да предоставят достатъчна информация за разработване на иновативните услуги и програми за превенция.

2.2 Методи

Теренното проучване е осъществено чрез метода на **тематични групови дискусии**, в които респондентите по възможност са групирани по пол и възраст. Приложени са методите на качествено теренно проучване „лице в лице“, както и методи на социалната антропология при наблюдението на ситуацията в общностите и интервюираните групи. Освен това, по същите теми са предвидени също **индивидуални/групови полуструктурирани интервюта** с ромски медиатори, активисти, социални работници.

2.2.1 Тематична групово дискусия – подходи и методи

Задачата на тематичните групови дискусии е да регистрират различните гледни точки, мнения, нагласи и представи на жените и мъжете от различните поколения. Наред с общите представи, се търсят спецификите в мненията, които се дължат на различния социален и икономически статус, образование, занятие, семеен и друг опит на респондентите, на принадлежност към различни етно-културни и религиозни подгрупи сред ромските общности, както и на други фактори, регистрирани в хода на теренното проучване.

В тематичните групови дискусии ще се прилагат **методите на полуструктурирано дълбочинно групово интервю** със следните особености:

- Дълбочинното групово интервю се провежда по отворен въпросник (пълният текст е включен по-долу в Приложение 1). Въпросникът очертава темите, по които търсим отговори от участниците в тематичните групови дискусии, без да фиксира как се задават конкретните въпроси.
- При воденето на интервюто/дискусията теренистите гъвкаво се съобразяват с динамиката на групата без строго ограничаване на дискутираните теми. Въпросите и темите за обсъждане се задават според начина, по който тръгне разговорът. Важно е да се обхванат всички теми, но редът на темите не е задължителен. В хода на дискусията много често участниците сами отварят предвидените теми, тогава продължаваме по тях и когато е подходящо, продължаваме с предходните въпроси.
- Теренистите позволяват, дори могат да стимулират противопоставяне на мнения и спор между участниците, в който ясно се очертават различните гледни точки и нагласи на участниците. Разбира се, през цялото време теренистите следят внимателно да не се стигне до конфликт в групата.
- В неформалния разговор конкретните въпроси се задават на разбираем език, съобразен със съответната група в зависимост от възрастта, интересите, образователното ниво, изказа на респондентите. Използват се кратки и ясни изречения.
- Теренистите показват респект към мнението на всеки респондент, не правят оценка на изказаните мнения – нито положителна, нито отрицателна. Това ще стимулира респондентите да се разговорят и да се отворят да споделят откровено своето мнение и

нагласи. Възможно е в даден момент теренистите да изкажат собствено мнение по конкретен въпрос, но това се прави внимателно, така че никой от респондентите да не се почувства засегнат.

- Задават се въпроси както за личното мнение на респондентите, така и за ситуацията, нагласите и мненията в тяхната общност/махала.

Откровеното споделяне на автентичните мнения на младите хора и родителите от затворените общности изисква неформална среда, стил на меко фасилитиране, създаващ спокойна атмосфера и възможност за свободен разговор без съществена намеса. Затова е приложим форматът на групов разговор, меко структуриран чрез насочващи въпроси. Вместо строгите правила на структурираната дискусия или на фокус-групата, тук теренистите се съобразяват с динамиката на дискусията между участниците, като внимателно насочват прехода от една към друга тема и окуражават участниците към обобщения и съгласие/несъгласие по определени въпроси.

В резултат от тематичните групови дискусии трябва да се изведат както доминиращите нагласи, така и специфичните мнения и нагласи, които се споделят от малка част от респондентите. Регистрирането на изключенията е важно, защото осигурява по-пълна картина на нагласите и тенденциите към промяна в общностите.

2.2.2 Принципи и етични стандарти за включване на респондентите в проучването

В теренното проучване, при обработката на данните, анализа и разпространението на заключенията от проучването са спазвани **етичните стандарти и норми** при провеждане на проучвания:

- **Доброволност** на участието: Участието на респондентите в проучването е напълно доброволно. Респондентите имат право по време на тематичната дискусия да откажат да отговорят на някои от въпросите, без да се допусне принуда или намеса от страна на теренистите.
- **Информирано съгласие за участие**, което се документира с Декларация за съгласие, подписана от пълнолетните участници в проучването. За респондентите под 18 години се изисква съгласие от родител или настойник, удостоверено с Декларация за съгласие за участието на непълнолетни (над 16 години) в тематичните дискусии.
- **Анонимност и конфиденциалност**: В аналитичния доклад, в презентациите и в други материали за обсъждане и разпространение на изводите от социологическото проучване се спазват етичните стандарти за представяне на резултатите. Недопустими са дискриминационни тълкувания и публикуване на резултати, които могат да навредят на респондентите чрез накърняване на анонимността и конфиденциалността на споделените мнения.
- **Зачитане на човешките права, недискриминация и уважение към личността на респондентите**. Принципът на **ненавреждането** изисква да се избягва навреждане и травмиране на участниците чрез действие или бездействие, за да се гарантира неприкосновеността на личността на участниците и тяхната безопасност, както и за смекчаване на евентуалните отрицателни последици, произтичащи от участието им. Макар основната цел на научно-изследователската дейност, оценката, събирането и анализа на данни да е генериране на нови доказателства, тази цел никога не бива да взема превес над правата на отделните участници.

Практическото приложение на етичните стандарти е уточнено от теренистите по време на предварителния инструктаж за уеднаквяване на методите и подходите в теренната работа.

2.3 Уточнения за някои понятия, ползвани в анализа

Детски брак: Под детски брак в проучването се разбира преждевременното встъпване в съжителство на семейни начала на деца и младежи под 18 години, включително в случаите, когато само единият партньор (най-често това е момичето) няма навършени 18 години.

Детските бракове и ранните бременности се разглеждат като вредна практика в контекста на Съвместна обща препоръка № 31 на Комитета за премахване на дискриминацията срещу жените/общ коментар № 18 на Комитета по правата на детето относно вредните практики. „Детският брак се смята за форма на насилствен брак, тъй като поне едната от страните не е изразила своето пълно и информирано съгласие без принуда.“ Нарушаването на правата на децата чрез детски бракове води до тежки последици за тяхното развитие: „Детските бракове често пъти са съпътствани с ранни, чести бременности и раждания, което води до по-високи от средните нива на майчина заболяемост и смъртност. ... В случаите на детски или насилствен брак, особено когато съпругът е значително по-възрастен от съпругата, както и когато момичетата са с ограничено образование, те като цяло имат ограничена власт да вземат решения, свързани със собствения си живот. Детските бракове са фактор и за по-високи проценти на отпадане от училище, особено сред момичетата, принудително изключване от училище и повишен риск от домашно насилие, както и ограничаване правото на свободно движение. ... В много случаи насилственият брак лишава момичетата от лична и икономическа автономност.“¹

Брак и брачна възраст: Понятието брак (и съответно брачна възраст) се използва в анализа като обобщаващо понятие, както за гражданския брак – официално юридически регистриран, така и за съжителството на семейни начала, което според традиционните социални норми в изследваните общности се приема като брак след като бъде обявено и легитимирано пред общността от родителите и/или от младоженците. В проучването частично са изследвани разликите в отношението на респондентите към брака (юридически регистриран граждански брак) и съжителството на семейни начала, тъй като за целите на анализа е по-важно отношението на ромските общности към фактическата промяна в семейния статус, към фактическото създаване на семейство, независимо от юридическата му форма.

Ромски общности, етнически общности с исторически ромски произход: Ромите в България са разнородна и хетерогенна общност, съставена от метагрупови обединения и подгрупи със своя идентичност и самоидентификация. Обобщаващото назоваване „роми и други групи в сходна ситуация“ е прието в „Националната стратегия за интегриране на ромите в Република България (2012-2020)“ с уговорката, че сборното понятие „роми“ е „като обобщаващо както за българските граждани в уязвимо социално-икономическо положение, които се самоопределят като роми, така и за гражданите в сходна ситуация, които околното население определя като такива, независимо от начина на тяхното самоопределяне.“² Сходни са аргументите и в действащата „Национална стратегия на Република България за равенство, приобщаване и участие на ромите (2021-2030)“ за ползване на сборно понятие за ромските и другите етнически общности в неравностойно положение: „Терминът „роми“ се използва като общ термин. Той включва групи от хора, които имат

¹ Съвместна обща препоръка № 31 на Комитета за премахване на дискриминацията срещу жените: Общ коментар № 18 на Комитета по правата на детето относно вредните практики. <http://undocs.org/CEDAW/C/GC/31/CRC/C/GC/18>

² Национална стратегия на Република България за интегриране на ромите 2012-2020 (НСРБИР). <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=726>

повече или по-малко сходни, но не едни и същи културни и социални характеристики. Самоопределянето им също може да бъде различно. В България трайна тенденция е част от хората, които околното население възприема като роми, да се самоопределят като българи, турци, румънци и т.н. Не всички роми са обект на социално изключване, но всички те могат да станат обект на дискриминация и да бъдат лишени от права.³ Със зачитане на правото на самоидентификация, категориите ромски общности и етнически общности с исторически ромски произход са предпочетени в настоящия доклад като сборно понятие за разнородните етнически групи и подгрупи, които съставляват ромските общности. Тези общности винаги са наричани от мнозинството роми или цигани и се сблъскват с предразсъдъци и дискриминация, независимо от начина, по който се самоопределят.

Обособена/затворена/изолирана етническа общност: Квартали/територии с компактно население от етнически малцинствени общности в неравностойно положение, които живеят в изолация, откъснати от макрообществото. Махалите често са отдалечени от града/селото или се наблюдава отчетлива граница на влошаване на състоянието на инфраструктурата и жилищните условия между тях и останалото население. Сред тях има различни етнически групи и подгрупи – роми, турци, етнокултурни групи с исторически ромски произход и с турска самоидентификация, копанари, рудари и други. Познатите характеристики на ситуацията – лоша инфраструктура и жилищни условия, безработица и бедност, ниско образование, нарушен достъп до здравеопазване, ограничено познаване на езика на мнозинството, който обичайно не се практикува в квартала и пр., заедно със затвореността и социалната изолация са сериозни рискови фактори, които задълбочават уязвимостта на общността като цяло и на отделното семейство в частност.

Маргинализирани групи и семейства: Вътре в тези уязвими общности често се обособяват зони с крайно маргинализирани групи/семейства, които са двойно изолирани и неприети, както от своята общност, така и от макрообществото. Поради практическата насоченост на анализа се избягват теоретичните дебати за дефинирането на маргинализацията. Съществени са някои ключови характеристики на маргинализираните групи, които имат пряко отношение към развитието на децата и благосъстоянието на семейството: трайно нарушени връзки на затворената група, както със своята общност, така и с макрообществото; задълбочаващи се различия в стандарта на живот, нормите, икономическите модели за достъп до доходи, трайна безработица и изолация от пазара на труда на всички поколения в домакинството, доминиране на приоритетите за оцеляване на семейството за сметка на развитието и личностната реализация.

Говорим език и майчин език: Говоримият език е този, на който обичайно се общува в общността, както е посочен от респондентите и от наблюденията на теренистите. Нерядко той е различен от майчиния език, особено при смесени бракове или при интегрирани семейства, които предпочитат общуването на официалния език.

2.4 Ключови изследователски въпроси и хипотези

Проучването стъпва на разбирането, че детските бракове не са „типична ромска традиция“ характерна за ромската идентичност, а са характерни като цяло за домодерните общества и домодерните семейни модели. От тази гледна точка екипът от изследователи е убеден, че

³ Национална стратегия на Република България за равенство, приобщаване и участие на ромите (2021-2030). <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1541>

прекратяването на практиката на детски бракове и ранни раждания в никакъв случай не засяга същностната ромска идентичност, а само ще спомогне за прехода от домодерно традиционно общество към възможностите за развитие в съвременния свят.

Такива семейни модели са доминирали преди век в българското общество, както и в Европа в по-ранни времена. В днешна България домодерни семейни модели все още са се съхранили предимно сред ромите и други етнически общности в сходна ситуация, поради десетилетията на социално изключване, пространствена сегрегация и изолация от макрообществото. Именно поради закъснелите процеси на модернизация случаите на детските бракове не само в България, но и в Европа, се наблюдават най-вече сред такива обособени сегрегирани общности.

Често хора от самите изолирани общности припознават детските бракове и социалната норма за девственост като „своя традиция“, без да разграничават традиционните домодерни семейни модели от същностните етно-културни специфики на своята идентичност. Подобно смесване не е изненадващо за респонденти от социално изключени и маргинализирани групи, за които е обичайно да сливат в едно представите си за традициите, формирани от една страна от етно-културните характеристики и от друга – белязани от домодерните елементи в етапа на развитие на техните общности. Подобни твърдения обаче се чуват в медиите, както и от социални работници, полиция и прокуратура, от други институции на централно и местно ниво, без да осмислят тези разлики и без да отчитат социалното изключване като същностна причина за запазването на домодерните семейни модели на детските бракове сред изолираните общности.

Затова е важно още веднъж да подчертаем, че в фокусът на теренното проучване не е ромската общност изобщо, а обособените ромски и други затворени етнически общности, където все още властват домодерните семейни модели и социални норми. Именно тези общности трябва да бъдат обхванати и от интензивни програми за преодоляване на „домодерното“, за широка превенция на детските бракове.

В съответствие с целите на теренното проучване и разработването на интегрирани услуги за превенция на детските бракове са определени **ключовите изследователски въпроси** на теренното проучване. Част от тези въпроси са:

- Какви са дълбоките същностни причини за съхранението на традиционните социални норми за детските бракове и ранните раждания в изолираните ромски общности?
- Какви са мечтите на подрастващите и какви пътища за реализация могат да бъдат промотирани като алтернатива на ранния брак и раждане?
- Какви са представите и очакванията на родителите за успешна житейска реализация на техните деца?
- Каква, според подрастващите и според техните родители, е предпочитаната възраст за брак? (За да се избягват разминаванията в отговорите, поради различните представи доколко встъпването в съжителство се приема за „брак“, този въпрос се уточнява предварително с респондентите в групите.)
- Какви са желанията на децата за завършено образование?
- Какви са интересите на младите хора? Какви са приоритетите в мечтите и желанията на подрастващите? Каква е представата за успех в живота?
- Доколко при подрастващите от обособените етнически общности се регистрират индикации за модернизация на семейните модели по отношение на желания брой деца и предпочитана брачна възраст? Как това се приема от по-възрастните поколения?
- Доколко подрастващите от етническите общности показват склонност към отделяне на младото нуклеарно семейство от голямата семейна общност в квартала с предпочитание да

живеят отделно от родителите си, включително извън махалата/обособената общност? Има ли желание/нагласи за освобождаване на младото семейство от зависимостта от родителите (жилищна, финансова, друга)?

- Как тенденциите към модернизация на семейните модели се възприемат от по-възрастните поколения на родители, баби и дядовци? Доколко са склонни да ги приемат или да се противопоставят на промените?

Събраната информация по тези и други изследователски въпроси се анализира в сравнителен план за различните групи респонденти – с разграничение по пол, възрастова група, споделени индикации за етническа принадлежност и други показатели.

Хипотези на теренното проучване:

- Предполага се, че вътрешно общностните фактори са от ключово значение за нагласите към семейните модели. Напредването на процесите на модернизация в изолираните традиционни общности зависи пряко от степента на затвореност и изолация на общността от макро обществото.
- От проучването се очаква да се установят тенденции към намаляване на детските бракове и ранните раждания, покачване на предпочитаната брачна възраст, като по-високите нива се запазват предимно сред маргинализираните групи, по-бедните и ниско образовани семейства.
- Детските бракове са по-разпространени сред маргинализираните групи, като причините и мотивацията са различни. За разлика от по-грамотните роми, при маргиналите не са водещи традиционните социални норми (за девственост и др.), а изкривени представи за интересите на семейството и децата, липса на идея за житейска перспектива и др.
- Момчетата от изследваните общности в по-голяма степен са склонни на ранен брак, отколкото момчетата. Тази хипотеза също е свързана със социалните норми, насаждани у момчетата от най-ранна възраст, включващи изискването за девственост – опазването на честта на момчето, което се посочва като една от основните причини за детските бракове. Брачната възраст при момчетата по правило е по-висока и в почти всички случаи на детски брак съпругът е навършил пълнолетие.
- Нагласите към традиционните семейни модели в ромските общности се влияят не само от социалния статус, традиции, специфика на подгруповата идентичност, но и от макросредата в населеното място, в което живеят, учат и работят, както и от историята на махалата – до каква степен тя е интегрирана и приета от мнозинството.
- До голяма степен нагласите на отделните хора се влияят от доминиращото мнение в махалата – в затворената общност то е значително по-силно, отколкото в анонимността на големия град. В никакъв случай не се очаква хомогенност на споделените мнения на респондентите в групите. Но е важно при планирането на индивидуална подкрепа да се оцени какви са доминиращите нагласи и мнения на общността, които ще се превърнат във възпиращ или в подкрепящ фактор за превенцията на детските бракове.

3 Изпълнение на проучването и профил на респондентите

3.1 Обхват на теренното изследване

Теренното проучване е извършено в период от 6 месеца – от юли до началото на декември 2023 г. от екипи по двама или трима теренни изследователи от партньорските организации:

- Фондация С.Е.Г.А.: Лехчево, Нови пазар, Ракитово и Самоков;
- Фондация Рома-Лом: Столипиново (Пловдив), Ловеч и Видин;
- Сдружение Закрилници – Твърдица, Средец и Розино.

Подготовката и същинската теренна работа продължава по-дълго от очакваните 4 месеца, за да се гарантира напълно доброволното участие на респондентите в груповите интервюта. Основните причини за забавянето са няколко:

- Първо, теренните изследователи трябваше да коригират графици за груповите интервюта според предпочитанията на респондентите за датите и времето на срещите. На места по няколко пъти се случваше да пренасрочват посещенията за теренно проучване (особено във Видин и Розино, където отлагането стигна до началото на декември 2023).
- Второ, летните месеци се оказаха натоварен период за ромите в малките градове и села. Много роми (особено мъжете) работят извън родните си градове и села на сезонна работа, горско стопанство, селско стопанство, други „на парче“ работа и строителни работи – решаващ период за генериране на доходи на много ромски домакинства за осигуряване на прехраната на семейството през цялата година.
- Трето, политическото напрежение за местните избори на 29 октомври 2023 г. започна твърде рано през лятото – много преди официалния старт на предизборната кампания. За съжаление, както обикновено в България, ромите отново бяха обвинени в търговия с гласове. Наред с постоянните медийни атаки, полицията и жандармерията за пореден път провеждаха зрелищни полицейски акции в ромските квартали за „издирване на купувачи на гласове“. В такава ситуация е неподходящо да се организират дискусии в ромски квартали, независимо от темата. Съответно последните групови интервюта в две от гнездата бяха пренасрочени след деня на изборите.
- Четвърто, поради необходимостта от промяна на едно от гнездата в последния момент.

3.1.1 Изпълнение на извадката

Базовите показатели за теренното проучване са постигнати напълно удовлетворително. Извадката от 10 изследвани общности е изпълнена, като 9 от гнездата съвпадат с първоначалния избор на изследователите. Десетото гнездо (Розино) е включено допълнително. След извършената подготовка се наложи теренистите да прекъснат теренната работа в Дупница (поради заболяване на местния активист, съдействащ за подбора на респондентите). След Дупница е направена първоначална подготовка за проучване в Перник, също в Югозападен регион, след което е избрано село Розино.

В 10-те гнезда са проведени общо 38 групови интервюта (от които 6 полуструктурирани интервюта с ромски активисти и медиатори) – 95% от планираните 40 интервюта. Намаленият брой групови интервюта се дължи на обстоятелството, че в няколко случая теренните изследователи трябваше да

реагират гъвкаво и да интервюират заедно респонденти от различни групи (по възраст и пол), които бяха дошли заедно за срещите. Общо в тематичните дискусии са обхванати 319 респонденти – 99.69% от планираните 320 респондента.

Таблица 1: Изпълнена извадка - гнезда за теренното проучване

№	Гнездо	Община, област	Брой групи	Брой респонденти	Месец, 2023	Екип
1	Видин	Община Видин, област Видин	2	15	Началото на декември	Фондация Рома-Лом
2	Лехчево	Община Бойчиновци, област Монтана	3	24	Юли и ноември	Фондация С.Е.Г.А.
3	Ловеч	Община Ловеч, област Ловеч	4	29	Октомври	Фондация Рома-Лом
4	Нови пазар	Община Нови пазар, област Шумен	5	42	Юли и август	Фондация С.Е.Г.А.
5	Ракитово	Община Ракитово, област Пазарджик	4	36	Август-септември	Фондация С.Е.Г.А.
6	Розино	Община Карлово, област Пловдив	2	40	Началото на декември	Сдружение Закрилници
7	Самоков	Община Самоков, област Софийска	4	25	Септември	Фондация С.Е.Г.А.
8	Средец	Община Средец, област Бургас	5	41	Септември	Сдружение Закрилници
9	Столипиново	Град Пловдив, община Пловдив, област Пловдив	4	35	Юли	Фондация Рома-Лом
10	Твърдица	Община Твърдица, област Сливен	5	32	Август	Сдружение Закрилници
10		ОБЩО	38	319		

Когато са на място в общността, теренистите използват времето преди и след тематичните дискусии за събиране на допълнителна информация чрез индивидуални разговори и наблюдения за общата ситуация в ромската общност/квартала.

В състава на групите за тематичните дискусии има **известни отклонения спрямо предварително съгласуваната методика**. Като се има предвид високата чувствителност на въпросите за семейните модели, за да се гарантира възможността за по-открито споделяне без притеснения на техните мнения, мотивация, страхове и мечти, очаквания за бъдещето, методиката препоръчва (доколкото е възможно) респондентите във всяко гнездо да бъдат разделени по възраст и пол в 4 типа групи:

- От поколението на подрастващите и младите хора: (а) ромски момичета и млади булки/майки и (б) ромски момчета и младежи – женени и неженени. Възраст от 16-25 години.
- От по-възрастните поколения: (в) майки/баби и (г) бащи/дядовци. Възраст над 30 години (при ранен брак може да се очаква пълнолетните над тази възраст да имат подрастващи и по-големи деца).

При реализацията на теренното проучване този подход е спазен само частично поради доброволността на участието, самоинициативата и любопитството от общността към срещата, която

се провежда на място в махалата. Поради невъзможността да бъдат върнати или разделени хората, дошли доброволно за участие в груповото интервю, немалка част от групите са със смесен състав по пол и/или по възраст. Като се изключат 6-те групови интервюта с ромски медиатори и активисти, от общо 32 тематични дискусии са направени 20 групи с „чист“ състав спрямо категориите респонденти по пол и възраст:

- Групи на момичета и млади жени – 5
- Групи на момчета и млади мъже – 3
- Групи на жени – майки и баби – 7
- Групи на мъже – бащи и дядовци – 5

Останалите 12 групи са със смесен състав по пол и възраст, а именно:

- Групи на момичета, млади жени, майки и баби – 5
- Групи на момчета, млади мъже, бащи и дядовци – 1
- Групи на майки, баби, бащи и дядовци – 3
- Групи на момичета и момчета, млади жени и млади мъже – 1
- Смесени групи от всички категории респонденти – 2

Допускаме, че някои от случаите на участие на майка и дъщеря, баща и син в една и съща група не се дължи само на „удобството да отидат заедно на срещата“, но и на предпочитанието на родителя да контролира споделеното от децата мнение. В смесените групи теренистите са направили възможното, за да се чуят мненията на респондентите от всички категории, но взаимното влияние между участниците по пол и възраст се отчита в анализа на резултатите.

3.1.2 Специфични подходи, приложени в теренното проучване

Въпреки разнообразието на средата, **теренистите успяват да приложат основните параметри и подходи в съгласуваната методика** с гъвкавост и адаптация към ситуацията в различните изследвани общности.

„Вход“ към местната общност. Подборът и поканата към респондентите е направен със съдействието на местни представители с авторитет в общността, които са осигурили „вход“/входна точка на теренистите към затворената общност – активисти на местна ромска НПО, здравни и образователни медиатори, пастори, социални работници с опит в социална работа пряко в ромската махала. В някои изследвания изборът на подобен подход може да се третира като „замърсяване на средата“, но в теренното проучване на нагласите към детските бракове той потвърди очакваните предимства и ползи. Подкрепата от местен авторитет осигури необходимото доверие на респондентите към теренистите: първо, за тяхното съгласие да участват в тематичните групови дискусии; второ, да преодолеят страховете си и да подпишат необходимите декларации и списъци; трето, за логистиката на проучването; четвърто, най-важно – да споделят своето откровено мнение и личностни истории. Освен това, местните авторитети оказаха неоченимо съдействие с превод от ромски или турски на български език в интервютата с респонденти, които не знаят или слабо владеят официалния български език – особено в Нови пазар, Розино и Столипиново.

Подкрепата от местен човек като „вход“ към доверието на местната затворена общност е необходим дори за ромите - теренисти от проектния екип, които са част от ромската общност. Макар и в по-малка степен спрямо теренистите от мнозинството, те пак остават външни за затворената общност. Благодарение на местните „входни точки“ проучването е осъществено в краткото време до 3-4 дни за теренна работа в едно гнездо, предвидени по проекта, което не позволява „лукса“ от нужното продължително време за „навлизане“ в затворената общност, за относително преодоляване на

присъщото недоверие към „външните“ и убеждаване за участие в проучване по чувствителната тема за детските бракове.

В **модерирането на тематичната групово дискусия**, теренните изследователи са следвали избраните подходи в съгласуваната методика. След кратко въведение от местния представител, теренистите се представят и подчертават колко е важно да се чуе мнението на хората за ситуацията в тяхната общност/квартал, какво може и трябва да се направи за децата и младите хора: „Да поговорим за детските бракове, за образованието и професионалната реализация на младите хора, за тяхното по-добро бъдеще.“ Уточняват се правилата със специален акцент върху доброволността на участието в проучването. Теренистите искат съгласие на групата за снимки, да си водят записки, „за да не пропуснат нещо важно от разказа“ на респондентите. Задължително се обяснява смисълът на декларациите за съгласие за доброволно участие в проучването, както и че мненията на респондентите ще бъдат представяни анонимно в докладите и публикациите за резултатите от проучването. Дискусията се води гъвкаво спрямо динамиката, нивото на грамотност, моментните настроения и пр. в групата и съответно продължава различно време (от един до два часа) за обхващане на ключовите теми от въпросника.

Етичните правила задължително са спазвани от теренистите с подробни разяснения за **доброволността и анонимността на участието в проучването**. Отказът да бъдат снимани е уважен и тези респонденти не присъстват в направените снимки. В повечето случаи, след разясненията и потвърждението от страна на местните авторитети, респондентите се записват в списъка и попълват декларациите за съгласие. Но в други случаи (като Самоков) групите заявяват съгласието си да участват в проучването и да се подпишат в списъка, но се страхуват да попълнят декларации. В проучването са участвали и неграмотни респонденти, които не могат или се затрудняват да четат и пишат, или не знаят български език (например в Нови Пазар, Столипиново, Ловеч, Розино) – тогава местният авторитет или друг участник в групата е попълвал декларацията и списъка вместо тях. Непълнолетните респонденти са малко и са участвали в интервютата заедно с родител. Теренистите са направили максимално възможното за документиране на информираното съгласие на респондентите – 100% са включени в списъците на групите; а около 80% от респондентите са подписали също декларации за съгласие.

В съответствие с етичните правила са събирани данните за **етническата принадлежност** на респондентите – без директни въпроси или натиск от страна на теренистите. В комфортната среда на група от своята махала, най-често участниците заявяват своя етнически произход мимоходом в хода на разговора като подразбираща се информация („ние, ромите...“, „ние тук сме от малцинството...“, „знаете какво мислят за нас ромите...“). Теренистите наблюдават респондентите като отчитат какъв е говоримият език в групата и махалата. Нерядко при слабо владение на официалния български език в групите се налага включване на подкрепящия местен активист или медиатор като преводач на дискусията. Едва след това са задавани по-конкретни въпроси за подгруповата идентичност на ромите в квартала, религиозни предпочитания и други.

3.2 Профил на изследваните ромски общности

Териториалният обхват на теренното изследване е цялата страна с 10 гнезда в ромски общности, избрани по критерии, които да отразят многообразието на ромите по отношение на подгрупи, етно-културни кодове, условия на живот, градски/селски, социален и образователен статус, религия, нива на социално изключване и изолация от макрообществото. в съответствие с критериите за многообразие на изследваните общности.

В таблиците по-долу са представени характеристиките на гнездата в изпълнената извадка, като всяко гнездо е записано на името на населеното място с изключение на Столипиново – най-големият в България квартал с около 45-50 хиляди компактно население от изолирани етнически общности, разположен в Пловдив – втория по големина град в България.

Таблица 2: Териториално разпределение и административни характеристики

Териториален обхват: Критерии	Видин	Лехчево	Ловеч	Нови пазар	Раки-тово	Рози-но	Само-ков	Сре-дец	Столи-пиново	Твър-дица
Регион										
Северозападен	х	х	х							
Северен централен										
Североизточен				х						
Югозападен							х			
Южен централен					х	х			х	
Югоизточен								х		х
Административни критерии за населеното място										
Областен и общински център	х		х						х	
Общински център				х	х		х	х		х
Кметство		х				х				
Вид населено място										
Голям град									х	
Среден град	х		х							
Малък град				х	х		х	х		х
Село		х				х				
Вид квартал, в който живее ромската общност										
Голям компактен квартал	х								х	
Компактна махала в среден, малък град или село		х		х	х		х	х		х
Разпръснати малки изолирани махали в град/село			х			х				
Смесен квартал										

Таблицата показва, че териториалното **разпределение на изследваните общности в достатъчна степен отговаря на критериите за национален обхват, така и на административните характеристики на населените места**. Извадката обхваща 5 от 6-те региона за развитие в България – липсва гнездо в Северен Централен регион, но Ловеч е на границата между западния и централния регион в северна България. Южен централен регион е представен с 3 гнезда поради неуспешните усилия за включване на втора общност от Югозападен регион в проучването (Дупница, а след това и Перник). В областен център са 3 от гнездата, други 5 са в общински центрове, различни от областния град, а 2 гнезда са в селски кметства.

По отношение на критерия за **градско/селско население** имаме сериозен превес на градското население: обхванат е 1 голям град (Пловдив), 2 средни и 5 малки градове, както и 2 села. Според Преброяване 2021 в градовете живеят 77.5% от българския, 38.4% от турския и 51.0% от ромския

етнос⁴, т.е. от самозаявилите принадлежност към ромската етническа група. Недостатъчното представителство на селското ромско население е отчетено по-долу в анализа на резултатите.

Изборът на повече гнезда в градска среда е основателен по две причини. Първо, той съответства на устойчивата тенденция към урбанизирание на ромското население в България (в началото на миналия век само 20% от ромите са живеели в градовете). Второ, изследователите отчитат непълнотата на данните от Преброяването, които се основават само на доброволно етническо самоопределение. Известно е, че значителна част от населението с ромски произход заявява друга преферирана идентичност – най-вече българска или турска, а именно в градовете живеят големи компактни общности от под-групата милет, които са мюсюлмани, говорят турски език и се самоопределят като турци (като Пловдив, Пазарджик, Нова Загора и такива като Стара Загора, Шумен и други, в които поне 30% се самоопределят като турци). Затова експертите основателно предполагат, че процентът на градското население от реалния брой изолирани етнически общности, живеещи в България, е значително по-висок от отчетения от Преброяване 2021.

Изследваните гнезда до голяма степен отразяват **многообразието на ромските общности** по отношение на социално изключване и бедност, образование, под-групова идентичност, религия, тенденции в миграционните процеси и пр. Поради фокуса на проучването върху обособените компактни квартали в извадката не попадат роми, живеещи в смесена етническа среда. Изследвани са компактни ромски квартали, както и разпръснати ромски махали в град/село с различна степен на социална изолация – от крайно затворените общности с нагласи за автосегрегация (като Столипиново, Розино, Самоков, Ловеч) до относително интегрирани или по-точно – махали с по-ниска степен на изолация (като Ракитово, Твърдица, Нови пазар). Във всички общности са регистрирани зони на дълбока маргинализация, но са изследвани и цялостно маргинализирани общности (като Ловеч, Розино).

3.3 Профил на респондентите

Опитът от провеждане на качествени теренни проучвания чрез групови интервюта с роми показва, че винаги има отклонения от планирания профил на респондентите. Спецификата на теренното проучване в социално изключени затворени общности предполага значително по-ограничен контрол върху профила на участниците. За разлика от маркетингови и други проучвания чрез фокус групи, тук не се предвижда дори символично заплащане или материална компенсация за участието в проучването. И в двата случая участието е доброволно, но включването на участници от изолирани етнически общности и маргинализирани групи зависи от редица допълнителни условия и нагласи: мотивация и (поне частично) разбиране за възможните ползи от проучването; доверие и готовност да пренебрегнат страховете си и да споделят откровеното си мнение пред външни за общността хора особено по такива чувствителни теми, каквито са семейните модели, детските бракове и ранните раждания. Подобни нагласи обикновено не са разпределени пропорционално нито сред различните възрастови групи, нито сред мъжете и жените в общността. Освен това, готовността им да се включат в проучване често се влияе от моментни ситуации или кризи вътре в общността и/или в околната обществена среда.

⁴ Census2021_ethnos.pdf – Доклад на НСИ „Етнокултурни характеристики на населението. Окончателни данни от Преброяване 2021“, с.2.

Тези рискове до голяма степен са преодоляни чрез включването на местни авторитети като „вход“ към доверието на общността, но тяхната подкрепа също е на доброволен принцип. Освен това, краткото време за теренна работа не позволява организиране на допълнителни групови интервюта за корекция/допълване на профила на респондентите спрямо предварителните очаквания. Поради тези причини, на теренните изследователи се налагаше да разчитат на хората, които са проявили желание за участие в тематичните групови дискусии и да извлекат от тях максимално възможната информация за мненията в общността.

Профилът на преките участници в теренното проучване цели да обхване по-широк спектър от различните сегменти от вътрешната стратификация на затворените общности, за да се получи пълна картина на различните мнения и представи. Поради избраната методика на проучване с участие на принципа на доброволност и анонимност, не са събирани точни данни за участниците, които да могат да се обработят статистически. Приблизителна характеристика на профила им се определя на базата на споделеното в дискусиите и наблюденията на теренистите.

Таблица 3: Профил на респондентите на теренното проучване по пол и възраст

Профил на респондентите	Видин	Лехчево	Ловеч	Нови пазар	Раки-тово	Розино	Самоков	Средец	Столипиново	Твърдица	Общо
Брой интервюта и включени респонденти											
Брой групови интервюта с роми от общността	2	2	4	4	3	2	3	4	4	4	32
Интервюта с ромски активисти и медиатори		1		1	1		1	1		1	6
Общ брой респонденти	15	24	29	42	36	40	25	41	35	32	319
Разпределение на респондентите по пол											
Жени	9	22	22	31	20	20	22	24	20	21	211
Мъже	6	2	7	11	16	20	3	17	15	11	108
Разпределение на респондентите по възрастови групи (поколения)											
Подрастващи и млади хора		17	7	24	9	20	6	20	18	11	132
Поколения на родители и баби/дядовци	15	7	22	18	27	20	19	21	17	21	187
Разпределение на респондентите по пол и възраст											
Момчета и млади жени		16	7	19	3	8	6	10	11	6	86
Майки и баби	9	6	15	12	17	12	16	14	9	15	125
Момчета и млади мъже		1		5	6	12		10	7	5	46
Бащи и дядовци	6	1	7	6	10	8	3	7	8	6	62

Сравнението с първоначално предвидените в Методиката индикатори показва частични отклонения от планирания профил на респондентите по брой, пол и възраст. Посочените по-горе специфики на теренно проучване в сегрегирани етнически общности и маргинализирани групи обикновено обуславят и неравномерното участие на респондентите в различните гнезда, както показват данните. Съществено отклонение е регистрирано само в едно от 10-те гнезда (Видин, с общо 15

респонденти само от по-възрастните поколения), което не се отразява критично върху обобщените резултати от проучването.

Таблица 4: Индикатори за изпълнение на прогнозния профил на респондентите

Категории респонденти	Планиран брой	Изпълнен брой	Процент на изпълнение
Общ брой	320	319	99.69%
Жени	180	211	117.22%
Мъже	140	108	77.14%
Подрастващи и млади хора (от 16 до 25 г.)	160	132	82.50%
От тях: Момичета и млади жени	90	86	95.56%
От тях: Момчета и млади мъже	70	46	65.71%
Поколения на родители и баби/дядовци	160	187	116.87%
От тях: Майки и баби	90	125	138.89%
От тях: Бащи и дядовци	70	62	88.57%

Данните за разпределението на респондентите по пол показват значителен превес на жените. В планираните индикатори в оригиналната методика беше заложено съотношение 180 жени към 140 мъже (или 56% към 44%), но при изпълнението разликата беше увеличена до 66% към 34% в полза на жените. В осъщественото теренно проучване са регистрирани отклонения и от планирания профил на респондентите по възраст. Младите хора са по-слабо представени от поколенията на техните родители, баби и дядовци. Делът на момичетата и младите жени може да се смята за постигнат с близо 96% от очаквания брой, но при момчетата и младите мъже са обхванати едва около 66% от планираните респонденти.

Доминиращото участие на жените от по-възрастното поколение – майки и баби – е очаквано от изследователите поради наблюдаваната специфика в традиционните социални норми и семейни роли, които все още властват в социално изключени и изолирани ромски общности. Въпросите и вземането на решения за брак, семейство, отглеждане на децата, организация на домакинството по традиция са в прерогативите на жените от по-възрастното поколение. Очаквано жените се оказват значително по-отзивчиви от мъжете за обсъждане на темата за детските бракове. Както потвърждават и резултатите от теренното проучване, в повечето случаи мъжете имат мнение, но то рядко е решаващо при вземането на решения по тези въпроси. Според местните авторитети (активисти, медиатори, пастори и др.), които подпомагат теренните изследователи в подбора и поканата към респондентите, най-трудната задача е била мотивацията на мъжете и особено на момчетата за участие в тематичните групови дискусии. Затова, дори и в намален брой, постигнатото обхващане на ромските мъже в проучването може да се смята за успех, а споделените от тях мнения и предложения дават сериозен принос за анализа на нагласите в изследваните общности.

3.4 Релевантност на данните и съображения при анализа на резултатите

Логично е изследователите най-напред да отговорят на въпроса доколко изводите от качествено проучване са релевантни и представителни за България. Както показва анализът в предходните параграфи, профилът на гнездата и на респондентите до голяма степен съответства на заложените в методиката. Съгласно академичните критерии, това качествено теренно проучване няма претенциите за представителност на ромските общности в България поради ред причини. Планираният и изпълнен обем от 10 гнезда не е достатъчен за „насищане“ на събраната качествена

информация. Частично са обхванати многобройните етно-културни подгрупи сред общностите с исторически ромски произход в страната, които са с различна преферирана идентичност и които според някои класификации са около 18-20, а според други – подгрупите са над 80⁵ според самоназоването на общностите по места. Малкият брой гнезда не може да обхване всички подгрупи, а освен това не позволява задълбочен съпоставителен анализ на семейните модели на една и съща ромска подгрупа в различните условия на град/село, голям/малък град, регионални специфики и влияния.

По отношение на предвиденото в проекта предназначение, обаче, с увереност може да се твърди, че качествено теренно проучване постига заложените цели. Както вече е отбелязано, това проучване не си поставя академични задачи, а практическите цели да осигури необходимата вътрешна информация от общностите за разработване на методически инструменти за адекватна превенция на детските бракове. Оценката за релевантност на резултатите показва, че събраната информация в достатъчна степен описва нагласите към детските бракове в социално изключени компактни ромски общности в България.

Сравнението на находките от качествено проучване с основни изводи от други изследвания показва, че няма същностно разминаване, но се наблюдават разлики в констатациите, които регистрират актуалните тенденции и текущите промени в нагласите на изследваните ромски общности. Както се очакваше, теренното проучване установява голямо разнообразие в споделяните мнения от респондентите (анализирани подробно по-долу). Отговорите вероятно отразяват моментните нагласи. Освен това, при младежите и подрастващите обикновено мненията не са категорични и се променят, а при тях често се наблюдава склонност към даване на случайни отговори според моментното настроение и ситуация. Изводите не могат да бъдат еднозначни и категорични, но дават достатъчно подробни ориентири за съществуващите нагласи към детските бракове към момента на проучването.

Същевременно проучването регистрира очакваните изключения и специфики както между различните общности и региони, така и между отделните родове/домакинства в зависимост от личния/семеен житейски опит, външни влияния и други фактори. Допълнителният фокус върху индивидуалните особености и отклонения от доминиращите модели на общностно и личностно ниво е от съществено значение за разработването на подходи и програми за превенция. **Така както осигурява на специалистите в социалните услуги качествена информация за разбиране на проблема, проучването потвърждава необходимостта индивидуалните услуги и интервенции да се планират след първоначално проучване на личната история и на спецификата на общността в махалата.**

⁵ Пампоров, А. Ромското всекидневие в България. София, 2006, с. 69

4 Контекстът – детските бракове сред ромските общности в България

4.1 Процесът на модернизация сред ромските общности в България

Наследена от миналото, практиката на детски бракове постепенно намалява в България, но все още е съхранена в изолирани ромски и други етнически общности, живеещи в сходна ситуация. По данни на Националния статистически институт (НСИ) ранните раждания на майки намаляват, но България продължава да бъде сред страните от ЕС с относително висок дял на ранните раждания на майки под 18 години.

Промяната в семейните модели е същностен компонент на забавените процеси на модернизация на традиционните ромски общности в България, които се равиват със закъснение от 80-90 години спрямо мнозинството в България и в Европа. В българската общност те са започнали от 20-те години на XX век, като през годините на т.нар. социалистическа индустриализация след Втората световна война се осъществява масов преход от селата към градовете. В момента процесите на модернизация в традиционните ромски общности се развиват доста активно. От 90-те години на XX век в ромските общности има ясни признаци за разчупване на домодерната традиционна общност на голямото семейство/домакинство – с устойчиви тенденции към намаляване на броя на децата, намаляване на детските бракове; споделени нагласи и действия за излизане на младото семейство извън родителската общност – извън привидната сигурност при родителите и извън диктата на свекървата и по-старите поколения. Също така, показателни признаци за напредващите процеси на модернизация и излизане от изолацията са растящият брой ромски студенти, повечето от които момичета, обучаващи се в големите градове, тенденциите към преселване на семейства „от махалата в града“ и закупуване на жилище сред мнозинството.

Какви са актуалните тенденции в явленията детски бракове и ранни раждания в България и факторите, които предопределят наблюдаваните промени? Статистическите данни, събрани през кабинетното проучване потвърждават актуалната тенденция към макар и бавно, но постепенно намаляване на ранните раждания. Според проучвания, към 1994 г. около 80% от ромите създават семейства преди да навършат пълнолетие⁶. От втората половина на 90-те години и началото на XXI век се засилва тенденцията към намаляване на този дял и запазване на ранните бракове предимно сред най-бедните и най-слабо образованите млади хора. Официалните статистически данни не могат да засекаат броя и дела на неформалните съжителства в затворените махали, в които поне единият от партньорите е в детска възраст, но експертните оценки и изследвания на ситуацията в общностите подсказват за постепенно повишаване на обичайната брачна възраст и ограничаване на детските бракове.

Националният статистически институт регистрира относително нисък, но тревожен процент на официално регистрираните детски бракове с разрешение от съда, вариращ между 1,7% и 2,31% от всички бракове през периода 2016-2020 г. Средният дял за този 5-годишен период е 2%, което в абсолютен брой означава 2809 официално регистрирани брака на момичета и 133 на

⁶ Томова И. Циганите в преходния период. София, МЦПМКВ, 1995.

момчета под 18 г., от които 19 момчета вероятно са женени за пълнолетни жени.⁷ През 2021 г. са регистрирани още 423 нови детски брака, от които само в 21 участват мъже под 18 г., а през 2022 г. – още 374 детски брака, в които 19 са с мъже под 18 години. (С промените в семейния кодекс от края на 2023 г. е отменена възможността за сключване на брак с непълнолетно лице, независимо от обстоятелствата.)

Тези 3720 официално женени млади хора през 2016 - 2022 г. са само малка част от реалния брой съжителства на непълнолетни на семейни начала. Официално регистрираните 3547 деца-булки през този период са само върхът на айсберга. Голямата част от детските бракове не са официално регистрирани. Освен това тези данни се отнасят само за момичета на възраст 16-17 години, които могат да се омъжат със съгласието на родителите; в тези данни липсват случаите на момичета под 16 или дори 14 годишна възраст, живеещи в престъпно съжителство. Трябва да отчетем също и устойчивата тенденция към нарастване на дела на семействата, живеещи без регистриран брак като цяло в България – по данни на НСИ за 2020 г. 59,6% от общия брой живородени са родени извън граждански брак, през 2022 г. този процент нараства до 59,88%,⁸ като тази тенденция важи с пълна сила и за детските бракове.

Косвен индикатор за тенденциите в детските бракове е постепенното намаляване на ранните раждания. За съжаление НСИ не публикува официални данни за ражданията от майки под 18 години – публичните данни са за майките под 20 навършени години, които включват също непълнолетните и малолетните майки. През последните три десетилетия данните за ранните раждания на майки под 20-годишна възраст първоначално показват силна тенденция към намаляване – от 24,9% от всички живородени деца през 1993 г. до 10,5% през 2013 г. и 9,8% през 2014 година. От 2015 г. тази тенденция към намаляване обаче е замръзнала на нива, вариращи между 10,1% и 10,5% живородени деца от майки под 20 години. През 2020 г. има 5970 (10,1%) деца, родени от майки под 20 години, през 2021 г. те са 5861, а през 2022 г. – 5769 или 10,2% от всички живородени деца⁹. Тези статистически данни не са дезагрегирани по етнически признак, а ранни раждания се случват във всички етнически групи, не само сред ромите.¹⁰ Освен това трябва да отбележим, че дори и в пълнолетна възраст, момичетата на 18-19 години все още са в ученическа възраст – бракът и раждането на дете от 18-19 годишните майки също носи рискове. Независимо, че вече не е детски брак, твърде ранното създаване на семейство от младите на възраст около 18-21 години носи риск за отпадане от образованието. Това възпрепятства нормалното включване на младите хора – и особено на ромските момичета – в професионална квалификация и съответно, на трудовия пазар.

Проучванията и експертните анализи потвърждават, че повечето от детските бракове и ранните раждания са в изолирани ромски общности, където тези вредни практики са все още живи, вградени в традиционните социални норми и семейни модели на домодерните общности, в социалното изключване и тенденциите към маргинализация във вътрешните зони на дълбока бедност, съществуващи в почти всеки компактен ромски квартал в България. До голяма степен намаляването

⁷ Данни на НСИ <https://nsi.bg/bg/съдържание/3028/бракове>

⁸ Данни на НСИ <https://www.nsi.bg/bg/content/2963/живородени-брачни-и-извънбрачни-по-области-общини-и-местоживееене>

⁹ Данни на НСИ: <https://nsi.bg/en/content/2953/fertility>

¹⁰ Томова И., Стойчев Л. Тематичен доклад за положението на ромите. София, 2021. с. 56-57. https://www.noveleea.bg/wp-content/uploads/2022/10/Tematichen-doklad-za-romite_BG.pdf

на дела на децата - майки – от всяко 4-то на всяко 10-то дете, родено от майка под 20 години, отразява естествените процеси на модернизация на традиционните семейни модели в изолираните етнически общности, които водят и до повишаване на възрастовата граница на ранните съжителства при ромските момичета – от 14-15 на 16-17 години. Разликата изглежда малка, но все пак водещата тенденция е към преминаване на предпочитаната брачна възраст за встъпване на ромските момичета в ранно съжителство на семейни начала от малолетна към непълнолетна възраст на децата-булки.

Важно е да се подчертае, че сега проблемът е типичен за сегрегирани ромски квартали, а не за ромите, живеещи в смесени райони и интегрирани в макрообществото. Освен това, дори в изолираните общности техният дял постепенно намалява, дори и там не може да се твърди, че всички ромски момичета по правило се женят преди пълнолетие. Теренното проучване потвърждава, че детският брак не може да се разглежда като присъща характеристика на ромската идентичност, а като домодерна традиция, вследствие на изолацията и закъснатата модернизация в затворените общности. Детските бракове следва да се анализират едновременно като последица от десетилетията на социална изолация на ромите, но и като силен фактор за задълбочаване на социалното изключване на засегнатите ромски семейства, за по-нататъшна автосегрегация на ромските общности и бариера пред ромското приобщаване в България.

През последните години се засилва изследователският интерес към темата за детските бракове и отражението им върху бъдещето на младото поколение и в България са направени отделни изследвания с различен обхват и гледни точки. Наличните анализи и изследвания са обхванати в кабинетното проучване. Част от тях са реферирани в настоящия доклад без да се представя изчерпателен преглед на предходните изследвания, тъй като докладът е с практическа насоченост и няма претенции да влиза в академичен дебат.

4.2 Анализ на общностната среда в изследваните махали

4.2.1 Социално изключване и дистанции от макрообществото

Дълбоките дистанции между ромите и мнозинството предопределят комплексността на рисковете, начина на живот в семействата, различното ежедневие на децата, възможностите за развитие и личностна реализация. Необходимата подкрепа за постепенно затваряне на „ножицата“ и преодоляване на тези дистанции по същество предначертава целите на услугите за социално включване на социално изключените ромски общности. Тези дистанции и бариери пред социалното включване на ромите се наблюдават във всички общности, обхванати в теренното проучване.

Пространствената сегрегация и лошата жилищна среда са ключова бариера за преодоляването на социалното изключване и качеството на живота в ромските общности. Териториалната изолация на ромската общност е продукт на процеси и политики на контролирано обособяване на различните етнически общности, включително ромите, в отделни махали в градовете още от времето на Османската империя. Спрямо ромите политиките на жилищна сегрегация са продължили в различни форми след Освобождението на България и в годините на комунистическия режим. През 1958 г. се взема решението за задължително усядане на последните мигриращи групи на катунарите и калдарашите. Известна е и неуспешната политика на контролирано „разселване“ на роми в общински жилища в комплексите в големите градове, повечето от които се връщат обратно в махалите след 1989 г. поради вълната на безработица, инфлацията, неприемането от мнозинството и други причини. Паралелно продължават практиките на насилствено преместване на цели махали от централните части към покрайнините на градовете. Има многобройни примери през всички

десетилетия на миналия век, които са запазени в общинската документация и в родовата памет на ромите. Например, сред изследваните общности в Ракитово се помни принудителното изселване на ромската махала от центъра към покрайнините през 30-те години на миналия век.

Изследванията показват, че през първите десетилетия на XXI век над три четвърти от ромите в България живеят сегрегирано в обособени махали в покрайнините на населените места и само около 20-25% от тях живеят в райони, населявани от мнозинството¹¹. Делът на ромските домакинства, лишени от достъп до базови удобства в бита, надвишава с пъти средните данни за страната. Общо в България без електроснабдяване са регистрирани само 0.02% от всички жилища, без водопровод са 1.7% от жилищата в градовете и 6.8% в селата. Изследванията на ситуацията в ромските домакинства в обособените квартали показват, че 10% от респондентите роми нямат електрически ток в обитаваното жилище, 11.7% нямат вода в жилището, 29.6% ползват вода извън жилището и едва 58.7% от анкетираните роми разполагат с течаща вода в жилището си.¹²

Жилищата са малки и пренаселени – по данни на НСИ средната жилищна площ при етническите българи е 23.2 кв.м., а при ромите – 10.6 кв.м. на едно лице, като средният брой живеещи в едно жилище общо за страната е 2.8, а при ромите регистрираният брой е 4.97 души¹³. Още един пример за илюстриране на дистанциите в различните условия за образование на децата, формирани от влошената жилищна среда: сред ромите 62.7% от домакинствата не могат да осигурят подходящо място за учене и писане на домашни от децата, срещу само 12.2% при турците и 10.6% при българите.¹⁴

В обособените махали са концентрирани сериозните проблеми на социалната изолация, затвореност и бедност. Данните от преброяванията и други изследвания показват постепенно повишаване на нивото на образование сред ромите, но огромната дистанция спрямо мнозинството се запазва. Според Преброяване 2021 без образование са 19.9% от самоопределилите се като роми, а още 23.2% са само с начално образование; с основно образование са 41.7%, а 14.4% са завършили средно образование. За сравнение, средните данни за страната показват 5.2% хора без образование, 5.8% с начално и 16.4% с основно образование; 47.1% са завършили средно образование от хората отговорили на въпроса за етническа принадлежност. „За десет години делът на населението със завършено висше образование нараства от 0.3 на 0.8% сред ромската етническа група, от 4.1 на 8.1% сред турската и от 22.8% през 2011 г. на 29.2% през 2021 г. сред самоопределилите се към българската етническа група.“¹⁵ Последното преброяване регистрира сериозния ръст в университетското образование сред ромите – обнадеждаващ показател за промяна в младото поколение в ромската общност, но разликата от 31 пъти под средния процент за висшисти общо в страната (25.5%) ще изисква усилия на няколко поколения и десетилетия за наваксване.

¹¹ Насърчаване на политики за преодоляване на териториалната изолация на ромите. Доклад от проучване в България 2016. Фондация С.Е.Г.А., София, 2017, с. 4. <https://cega.bg/wp-content/uploads/2014/02/Research-report-Bulgaria.pdf>

¹² Съпоставени са данни на НСИ от Преброяването (2011) за средните показатели за страната и данни за ромите от социологическо проучване (2013), осъществено от консорциум „С.Е.Г.А.-ИСИМ-Прайм Консултинг ООД“ по проект на МТСП - Доклад: Изследване на специфичните проблеми пред интеграцията на ромите, София, 2013. с. 37-43. (Last downloaded in 2015)

¹³ Данни на НСИ от Преброяването, 2011. Цит. по НСРБИР, с. 5.

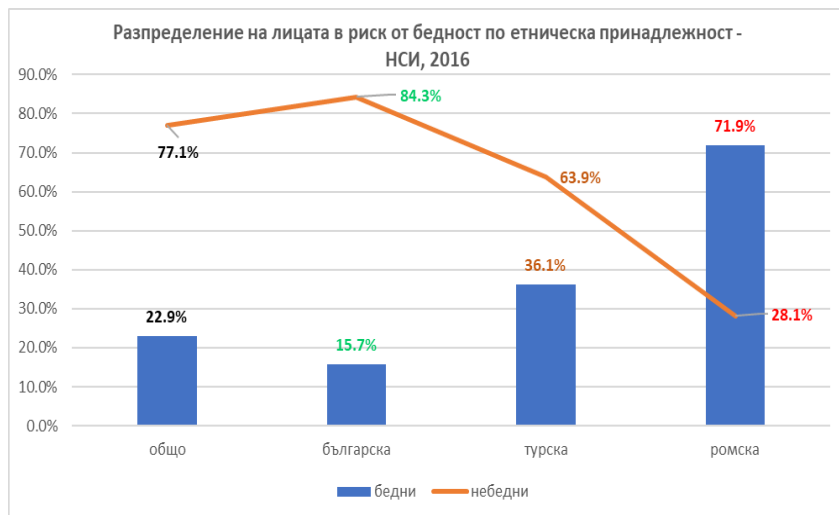
¹⁴ НСИ. Доклад. Индикатори за бедност и социално включване през 2016 г., с. 16.

¹⁵ НСИ. Етнокултурни характеристики на населението към 7 септември 2021. с. 5. [Census2021_ethnos.pdf](#)

Нивата на бедност и социално изключване отразяват въздействието на комплексните рискове и категорично очертават дълбоките дистанции между ромите и мнозинството. Целевите изследвания на НСИ с разбивка на етнически признак и други анализи показват, че в България уязвимостта и рисковете от социално изключване и бедност са най-високи в обособените ромски общности.

Графика: Съотношение между лицата в риск от бедност и небедните в съвкупностите по етническо самоопределение в България, 2016 (данни от НСИ¹⁶)

Комбинираният индикатор за риск от бедност и социално изключване към 2016 г. посочва такъв риск сред 90.7% от населението с ромска самоидентификация и 33.1% - сред българите.¹⁷ Към 2020 данните показват обща тенденция към намаляване на дела на лицата в риск от бедност и социално изключване - сред хората с ромска идентичност делът намалява до 79.4%, а сред българите – до 25.1%¹⁸, но въпреки това разликите се запазват изключително високи.

Според данните от Преброяване 2021 безработицата е най-висока сред самоопределилите се от ромската етническа група - 51.2% от икономически активните роми са заявили, че са безработни, при 20.9% от турците и 8.4% от българите¹⁹. Степента на социално изключване и уязвимост е най-висока в зоните на маргинализация – сред най-уязвимите семейства от тези „джобове на крайна бедност“. Познатите бариери в достъпа на ромите до заетост, здравеопазване, административни и публични услуги и пр. също са идентифицирани във всички гнезда на проучването.

Без да са във фокуса на теренното проучване, бариерите от дискриминацията и липсата на ромско представителство в администрацията на местно и централно ниво са „засечени“ от теренистите в споделените мнения в някои гнезда. Конкретни примери за дискриминация и предразсъдъци се чуват в описанието на проблемите в махалите и в лични жизнени истории, споделени от респондентите. Същевременно, в най-изолираните общности дискриминацията рядко е дефинирана експлицитно като проблем. Дори това, че се живее в сегрегирани квартали с лоша инфраструктурата, е дискриминация, но местните общности дотолкова са свикнали, че не определят

¹⁶ НСИ. Индикатори за бедност и социално включване за 2016 г. Доклад. Данните в графиката от с. 5.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/SILC2020_FRTG25T.pdf НСИ. Индикатори за бедност и социално включване за 2020 г. Доклад.

¹⁹ НСИ. Етнокултурни характеристики на населението към 7 септември 2021. с. 6. Census2021_ethnos.pdf

институционалната дискриминация като „проблем“. Там груповите дискусии внушават усещане за дискриминацията едва ли не като естествена част от живота и обществената среда, което подсказва за ниска самооценка и самочувствие сред ромите, а от своя страна създава допълнителни бариери пред социалното включване.

4.2.2 Профил на изследваните ромски общности

Изследваните гнезда в достатъчна степен отразяват многообразието на ромските общности по отношение на степени на изолация и маргинализация, социална среда, ниво на бедност, образование, социален статус, под-групова идентичност, религия и тенденции в миграционните процеси.

Макар и очаквано, разнообразието на ситуацията в различните изследвани общности е впечатляващо. В **малките населени места като Твърдица, Средец и Ракитово**, макар и живеещи в обособени квартали, хората не се чувстват изолирани. Например в Твърдица хората от квартала споделят, че не усещат социално изключване, имат равен и гарантиран достъп до ключови услуги в общината, чувстват се интегрирани в голямата общност и са приети с уважение и не усещат дискриминация по етнически признак. Това може да е поради факта, че част от грамотните роми са интегрирани и работят по магазини и на други места в града.

Ромският квартал Запад в Ракитово, макар и далеч от нивото на останалата градска част, е поддържан в прилично състояние, главно благодарение на хората, живеещи в него. Според респондентите, в централната част на махалата в Ракитово всеки чисти пред дома си, къщите са поддържани, има и значително ново строителство, предимно със средства от работа в чужбина, но в периферията на квартала хората са крайно бедни, жилищните условия и инфраструктурата са в окаяно състояние. Там ситуацията е коренно различна – неугледни къщички без улична мрежа извън регулация, проблеми с водоснабдяването - там са и проблемните семейства с много деца и ранни бракове. Интересното за Ракитово е, че малка част от ромите живеят в смесена махала с българи-мюсюлмани, т.нар. „бяла махала“, в която няма човек, който да не е завършил средно образование и да не е успял да се реализира. Общността в Ракитово (около 4200 души) се самоопределя като роми – християни и мюсюлмани, с ромски майчин език. В ромския квартал Запад си личи дългогодишната работа на фондация „Бъдеще“, работеща за общностно развитие и интеграция на ромите, особено по отношение за обхвата на децата в училище и промяната на отношението към образованието като цяло.

Община Твърдица е едно от местата в България с висок процент безработица и нискоквалифициран труд. Ромският квартал Изток в Твърдица е разположен на изток от града, като в него живеят близо 2100 жители и всички се определят от ромски произход, с ромски майчин език, говорят добре български и са християни предимно протестанти. Със средства от работа „в Балкана“ в Твърдица са подобрени къщите в квартала като 75% от жилищата са законно строителство; там е изградена добра инфраструктура като пътища, които са по-широки от обичайните за ромски квартали; в квартала има магазини и кафенета, където хората се събират.

Ромският квартал Победа в Средец е с по-лоши жилищни условия. Той е разположен на излизане от града на един стръмен баир към гората, в него живеят близо 2000 жители и повечето се определят от ромски произход. В по-голямата си част ромите живеят капсулирано и бедно, но в разговорите дискриминацията не излиза като проблем. Често в една къща живеят няколко семейства, обикновено с три, четири и повече деца, налице са застроени незаконни къщи, съществуващи от десетилетия. Въпреки написаните проекти от община Средец за подобряване на инфраструктурата на квартала, пътищата са в окаяно състояние с големи дупки, които се запълват с отпадъци от стари пътища. Има система за сметопочистване и има доставени контейнери, които не винаги се използват

по предназначение. В квартала има изградена социална инфраструктура „Център за развитие на общността“ по Българо-швейцарската програма, която не се използва. Има изградена детска площадка, кафене и малък магазин за хранителни продукти. Единствената социална услуга в Средец, която работи по програми за широка превенция е Центърът за обществена подкрепа. Екипът работи активно по прилагане на различни програми, но е необходимо да се използва и потенциала на здравните медиатори, които са на терен в ромската махала чрез съвместни дейности, програми и кампании.

Повечето роми в тези градове живеят по-бедно от останалите, по-трудно си намират работа, разчитайки не толкова на постоянни доходи по трудов договор, а преди всичко на работа „на парче“. В Твърдица и Ракитово основно намират работа като дървосекачи и в дървообработването, събиране на билки и гъби в гората. Разчита се на сезонната работа, която да ги изхрани и през зимата. Наблюдава се и самоорганизация – в Ракитово например, се самоорганизират за работа в пазарджишкото поле, на 30-40 километра от града, като се придвижват с бусове и се договарят с работодателите не индивидуално, а за цялата група. По-младите мъже роми до 35 години от Средец работят предимно в строителството в областния град Бургас (на разстояние от 30 км), а по-възрастните работят „в планината“, но за разлика от Твърдица и Ракитово, където доста от жените работят заедно с мъжете си, по правило ромските жени в Средец са домакини и изцяло се грижат за къщата и децата. Ромите от Твърдица и Средец рядко и по изключение заминават за временна работа в чужбина, за разлика от Ракитово, където много роми заедно със семействата си мигрират в Чехия, Германия, Испания, Белгия и други европейски страни.

Децата в Ракитово, Твърдица и Средец ходят на училище, но немалка част от тях пропускат по някой и друг ден или закъсняват сутрин. Училищните власти правят компромиси, защото всеки ученик носи приход в бюджета на училището. Може би затова официално отчетеният процент на отпадналите от училище е по-нисък от реалния. Според теренното изследване има положителна промяна в отношението към ромските ученици, но някои от тях *„все още не се чувстват добре приети в смесеното училище“* (ТГД мъже, Ракитово). Като сериозна причина за отпадането от училище в Твърдица е започването на „работа“ в Балкана заедно с родителите си от пролетта до късна есен с цел финансова подкрепа на семейството. По-възрастните поколения като цяло са с по-ниско образование; според респондентите, мъжете обикновено са учили малко повече, а голяма част от жените – особено в Средец – са останали напълно неграмотни.

Един от проблемите, с който се сблъскват и родителите, и училищата, е записването на децата, които за определен период са били в чужбина и там или са учили, или са си седели в къщи. Често при прибиране в страната родителите не са взели никакви документи и тогава децата им трябва да повтарят съответния клас. Тогава те спират да учат, защото не искат да са в един клас със значително по-малки деца. Според хората в последно време тези случаи намаляват, защото постепенно както училищата, така и родителите са научили процедурите и се справят с документацията.

Макар че имат прилики, тези три общности се различават като ромски подгрупи, нива на владееене на български и обособени маргинализирани части в кварталите. В Твърдица и Средец религията е християнство с неговите различни деноминации – православие, протестантизъм, докато в Ракитово част от ромите са мюсюлмани, защото живеят в съседство с българи-мюсюлмани, но и там разпространението на исляма сред ромите постепенно намалява, изместван основно от протестантски деноминации. И трите общности говорят различни ромски диалекти, които използват на битово ниво. Владеенето на официалния език е добро, което се отразява и на успеха на децата в училище.

За разлика от тези три града, в **Нови Пазар**, който е със сходни размери, общността е коренно различна. В обособения квартал „Дружба“ (около 3200 души) жителите говорят на турски език, мюсюлмани са и се самоидентифицират като отделна подгрупа - миллет. Спазват традиционните мюсюлмански празници, организират тържествени сюнети, но в публичните пространства и в образованите семейства украсяват и елха за Коледа. Повечето от тях се затрудняват да говорят български, а с поне една трета от респондентите комуникацията е с преводач. Кварталът е относително добре благоустроен, къщите са ремонтирани и се дострояват основно със средства от работещите в чужбина. Изключение са по-крайните зони в периферията, известни като квартал, наричан от местните хора „улица Нииж“, където живеят крайно бедните маргинализирани семейства, повечето от тях - пришълци от околните села. Почти от всяка голяма фамилия има хора и семейства, работещи и живеещи извън страната заедно с децата си – предимно в Германия, Белгия, Нидерландия. Останалите работят в малкото предприятия на града и в близките общини, занимават се с търговия, съвсем малко от тях работят в селското стопанство. През лятото и есента групи от Нови пазар и околните села заминават за краткосрочна работа в чужбина - главно в кампании за събиране на реколта в селското стопанство (например, в южна Франция), за да си допълнят доходите за годината. Децата ходят на училище, но не се справят добре, основно защото не владеят добре български език. Езиковата бариера е сериозен проблем сред всички възрастови групи и е един от факторите за изолацията на общността. Хората не се чувстват добре извън квартала, защото не могат да се разберат с другите и предпочитат да не излизат от него.

Местната организация в Нови пазар, Женско ромско сдружение „Хаячи“ работи от години в ромската общност и постига резултати чрез инициативите си като НПО и чрез предоставяне на социални услуги (Семейно-консултативен център от 2011 г., а по-късно – Център за обществена подкрепа на деца и семейства). Успехите се дължат на първо място на факта, че с уязвимите семейства работят хора от същия етнос, които са от авторитетни семейства и са фактор в общността. Те намират точния подход, работят в тясно сътрудничество със социалните служби, помагат на изпадналите в нужда семейства. Промените са бавни, но видими. Важно е да се говори на разбираем за потребителите език и хората да почувстват съпричастност към своите проблеми.

Самоков също е сравнително малък град, но се различава от останалите. Там ромският квартал е много голям (около 5000 души) и има своите специфики. Близостта до София дава възможности за работа и доходи, особено в строителството, където ромите работят организирани в строителни бригади в София и в близките курорти. Част от ромите работят в близкия курорт Боровец. Затова процентът на миграция извън България остава много нисък. В квартала има много силни и влиятелни протестантски църкви, като най-голямата е с над хиляда члена. По време на неделни служби в ромските църкви понякога се събират по над 500 души. Църквите имат голям брой последователи, които са организирани в мъжки, женски и младежки групи, самоорганизират се в силни групи за самопомощ и събиране на дарения от вярващите в квартала, особено за религиозни събирания, построяване на църкви и др. Конкретен пример е групата на жените, събрала над 80 000 лева дарения за вътрешно обзавеждане на тяхната църква. Децата учат в обособено училище, специално гласувано от общинския съвет, за не ходят в другите училища и да не учат заедно с българчетата. Ромската общност в Самоков се характеризира със силно недоверие към властите и дори към ромите от други места. Те се определят като роми – йерлии, говорят добър български, майчиният им език е ромски. Поради затвореността на квартала не само към българите, но и към ромите от други населени места, респондентите са доста неподатливи към разговори на чувствителната тема за семейните модели, детските бракове и ранните раждания.

В областния център **град Ловеч**, ромите живеят в няколко сравнително малки обособени местообитания, като едно от тях е жилищен блок, реновиран от общината по проект. Условиата там

са много добри, но ромите са недоволни, защото трябва да плащат за отопление, докато преди ремонта са се оправяли кой както може. В другата махала къщите са много бедни, неизмазани отвън, занемарени. Респондентите се заявяват като ромско малцинство, но се затрудняват да определят подгрупата, към която принадлежат – говорят особен диалект на ромския език и предимно лош български. От други източници се предполага, че са от т.нар. турски цигани, повечето от които в региона на Плевен са с ромско самосъзнание. Освен че живее на различни места, ромската общност в Ловеч не е единна – хората от отделните микро-махали не контактуват помежду си, редки са и браковете между тях. Разпространени са протестантските деноминации, като пасторите имат влияние, основно защото раздават дрехи и храни. Ловеч е един от сравнително бедните и западащи областни центрове и това ограничава възможностите за заетост, включително сред ромите. Работа в града няма много и всеки се спасява както може – заетост в строителството или в други градове, разчитат и на помощи. В някои от тези мини махали булките се продават и са чести браковете между роднини, което води до малоформации и увреждания сред децата. Респондентите декларират, че децата ходят на училище, но образованието не е приоритет. Единици завършват нещо повече от основно образование.

Другият областен център – **Видин**, също е от градовете, които не се развиват добре, населението намалява, с което се увеличава процентът на ромите, живеещи в голям обособен квартал „Нов път“ (около 6000 души) извън рамките на града. Но и ромите масово се изнасят в чужбина (главно в Германия, Белгия, Нидерландия, Англия), а кварталът се изпълва с живот единствено през лятото, когато хората се прибират, за да ползват отпуските си. В квартала има обособено училище, в което учат половината от децата. Другата половина пътуват за обучение в градските училища. Кварталът е сравнително добре устроен, къщите в повечето случаи са големи, но в последно време не се поддържат добре, защото хората не живеят в страната. Населението е християнско, майчиният език е ромски, преобладаващата част са от подгрупата на калайджиите. Владеенето на официалния български език е сравнително добро.

Най-големият обособен етнически квартал в България е **Столипиново, намиращ се в Пловдив** - втория по големина град в България. Според различни източници, както и според респондентите, в Столипиново живеят около 45-50000 души. Над 80% от неговото население се идентифицират като турци – те са мюсюлмани и майчиният им език е турски. Исторически те принадлежат към ромската подгрупа миллет, категорично се самоидентифицират като турци и – за разлика от миллета в Нови пазар – се обиждат, ако някой ги нарече роми. Останалото население са роми бургуджии – християни, предимно от протестантски деноминации, с ромски майчин език. Двете групи не контактуват особено една с друга – браковете между тях са малко. Макрообществото в Пловдив не прави разлика между тях и определя всички като роми, което дразни самоопределящите се като турци. Населението от групата на миллета говори турски език, мъжете и момчетата говорят много слабо български език, а жените и особено младите момичета изобщо не разбират и не говорят български език, а освен това нямат никакво желание да го научат. За съжаление могат да се посочат примери на младежи, които са стигнали до 11-12 клас без да говорят български език. Ромите – бургуджии в квартала говорят ромски като майчин език, но говорят макар и не особено добре български език, а някои от тях говорят и турски език.

Вътре в Столипиново има три сегрегирани училища – начално, обединено (до 10 клас) и средно училище, а още едно основно училище непосредствено след границата на квартала постепенно се е превърнало в сегрегирано училище в резултат от вторичната сегрегация. (С увеличаване на броя на ромските ученици българските родители преместват децата си в други училища). Част от децата роми и миллет учат в смесени училища в града, първоначално подкрепяни по проектите за десегрегация, а след това родителите поемат грижата за транспорта до училище. В сегрегираните

училища, според провежданите всяка година външни оценявания, образователното ниво е най-ниското в страната. Това се дължи предимно на факта, че учениците и техните родители говорят единствено турски език както в семейството, така и в квартала, и не искат да научат поне елементарен български език. Незнанието на български език не ги притеснява, защото те са си самодостатъчни – почти не излизат от квартала, в който има всичко: от заведения, магазини за хранителни стоки, строителни материали до магазини за златарски изделия, разбира се, без касови апарати и плащане на данъци. В този квартал държавата е абдикирала, Столипиново живее по собствени правила и закони. По експертни наблюдения може би 90% от доходите в квартала се формират в сивата икономика, но тук институциите не правят нищо, за да променят ситуацията. И тук, както и по другите места, през последните 10 години много от жителите са заминали за чужбина (главно в Германия и Белгия) и се прибират само през лятото – тогава настъпва сезонът на сватбите.

От години в Столипиново работят местни НПО; в квартала се предоставят социални услуги от Център за обществена подкрепа (с държавно-делегирано финансиране с доставчик фондация „Рома-Пловдив“), който помага предимно на деца и семейства в риск, социално слаби деца и семейства, но тук трябва да намери вход към жените от богатите и авторитетни семейства. Това изисква друг подход и други хора, които да посредничат в този процес. В затворени общности, като тази в Столипиново, където и езикът, на който могат да се водят такива разговори е проблем, явно е необходимо да се търсят хора от самата общност със съответния авторитет, които да окажат нужното въздействие. Те трябва да работят в синхрон със специалистите от съответните общински социални услуги, с Дирекциите социално подпомагане (ДСП) и отделите за закрила на детето (ОЗД), със здравните и правоохранителните служби.

Най-малкото населено място в това теренно проучване е село **Лехчево от община Бойчиновци**. В него има обособена махала (около 500-600 души), в която живеят роми-християни (калайджии и цуцумани), от които само възрастните говорят ромски език. Младите говорят единствено български език. Образованието е на добро ниво – повечето завършват средно образование, а много от тях учат в университети за висше образование. В периферията на махалата се е формирала микро-зона с маргинализирани семейства (известна като ул. Владимир Заимов), повечето от които са пришълци от Берковица (лешетари) и от околни села. Децата от Лехчево – и роми, и българи - учат в местното училище до основния етап, а след това в средните училища на общината или в областния град Монтана. Повечето роми, особено мъжете, основно работят в областния град Монтана, като за целта пътуват ежедневно по 30 километра в едната посока.

Розино е най-голямото село в област Пловдив и шесто по брой селско население в страната. През годините то нараства непрекъснато – в него се преселват хора от околните селища, намирайки по-добро препитание. В селото живее пъстра палитра от етнически общности – българи, турци, роми, като най-голяма е ромската общност – около две трети от всички жители (около 3500 души). Голяма част от ромите също са преселници от различни райони на страната – някои са въдворени там насилно и по-късно са „повлекли крак“, довеждайки и други хора от своите първоначални местообитания. Така в селото са се образували две основни ромски махали, в едната от които са „пришълците“, а в другата живеят местните роми плюс нови „пришълци“ в периферията. Местните роми, които се припознават като йерлии, не приемат добре останалите и се оплакват, че те създават проблеми, които се приписват на всички. По мнението на представители на институциите това наистина е така. Макар и живеещи в селото вече от десетилетия, „пришълците“, които отдавна са мнозинство сред ромите в Розино, не могат да се интегрират достатъчно и наистина често създават проблеми. Условията на живот сред тях са значително по-лоши, образованието е на много ниско ниво и не са редки случаите на ранни бракове.

Горната ромска махала се намира на юг в село Розино и е разположена на стръмен баир, където водят кални, тесни улици, къщите са малки, неподдържани и бедни. Повечето от мъжете от махалата работят в гората и „на парче“ в строителството. Жените са домакини и се грижат за децата. През лятото жените ходят за билки и друго за продажба. Нивото на образование е ниско с висок дял на отпадналите от училище. Децата учат до 6-7 клас, в зависимост от възрастта, на която се омъжват и раждат. Възрастните хора и особено жените са неграмотни, не могат да пишат или да четат. В квартала разговарят помежду си на ромски език, но част от хората изобщо не разбират български език. Бедността е висока и ромите се грижат само за основните нужди на семейството. Младите не се стремят към миграция, заявяват, че искат да останат в селото.

В община Карлово функционира Център за обществена подкрепа, който работи само по конкретни случаи в с. Розино по сигнали от ОЗД/ДСП, без да прилага проактивен подход и програми за превенция в общността. Липсва достатъчно добра координация между социални услуги, здравни медиатори и образователни медиатори. Всичко това води до ранно отпадане от образователната система и до ранни съжителства и раждания. Негативно влияние оказват и местните пастори, които чрез църквата ограничават стремежа на жителите на селото към образование и развитие.

Във всички изследвани общности има **маргинализирани зони**, които са изолирани от останалата част на махалите. За разлика от ромската общност като цяло, най-маргинализираните групи по правило живеят в сегрегирани микро-зони - „гето в гетото“, изолирани не само от мнозинството, но и от „по-големите“ общности на етническите малцинства и ромите като цяло. Териториалната и пространствена изолация допълнително засилва автосегрегацията и психологическата изолация на най-маргинализираните по отношение на ценностите, нагласите за принадлежност към обществото, недоверие и враждебност към общите правила и към всеки външен за затворената общност – човек или държавна/общинска институция. Маргинализираните зони и семейства са двойно изключени/дискриминирани – както от макрообществото, така и от „своята“ общност. Конфликтите между общността и маргинализираната група не са изключение, особено когато маргинализираните семейства са пришълци от друго населено място. Например, ромите в Лехчево (които са калайджии и цуцумани) стигат до там да направят подписка за изгонване от селото на ромите пришълци (лешетари от Берковица) и са разочаровани, че кметът я е отхвърлил. Изключение е Твърдица, където няма обособено „гето в гетото“, но има отделни маргинализирани семейства.

Регистрираното от проучването **многообразие** е илюстрирано в таблицата по-долу по някои от наблюдаваните показатели. За сравнимост на ситуацията тук са включени относителни оценки за нива на изолация и склонност към автосегрегация, бедност, образование и езикова грамотност, маргинализация и пр. В някои случаи за едно и също гнездо са отбелязани няколко опции по даден показател, за да се отрази вътрешната нееднородност на съответната общност.

Таблица 5: Профил на изследваните общности

Критерии за многообразие на общностите	Видин	Лехчево	Ловеч	Нови пазар	Раки-тово	Розино	Самоков	Средец	Столипиново	Твърдица
Име на общината	Видин	Бойчиновци	Ловеч	Нови пазар	Раки-тово	Карлово	Самоков	Средец	Пловдив	Твърдица
Население, данни от Преброяване 2021. ²⁰										

²⁰ НСИ, Преброяване 2021. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=1962

Критерии за многообразие на общностите	Видин	Лехчево	Ловеч	Нови пазар	Раки-тово	Рози-но	Само-ков	Сре-дец	Столи-пино-во	Твър-дица
Население в града / селото общ брой	35784	1506	28767	10363	6997	4308	24516	7881	319612	5571
Население на общината общ брой	47847	7712	38669	14702	13490	46784	34864	13145	319612	13312
Данни по самоопределение за етническа принадлежност²¹ и майчин език²² в общината. (Данните включват отговорилите доброволно на тези въпроси)										
Брой българи	43863	5741	35372	7876	9392	35177	27834	9603	265207	7828
Брой роми	2575	1433	593	2390	2779	5953	3305	2316	4953	3430
Брой турци	36	9	1298	3344	27	2538	38	105	13943	992
Български майчин език	43742	6653	35540	7703	9861	34782	27283	9374	256127	7131
Ромски майчин език	2585	454	539	1479	2352	5595	2679	2266	4572	3930
Турски майчин език	52	5	1176	4174	14	2506	36	105	13587	999
Население на изследваната ромска общност, махала – според експертна оценка и информация от респондентите в теренното проучване										
Приблизителен брой роми в населеното място	6000	500 - 600		3200	4200	3500	5000	2000	45000 - 50000	2100
Респондентите нямат представа за броя на ромите в махалата			х							
Социално-икономическа и етническа среда в населеното място – в макрообществото										
Доминиращ дял на българите в мнозинството	х	х	х				х	х	х	х
Висок дял на етническите турци в макрообществото				х						
Смесено население от българи, роми и българи-мохамедани					х	х				
Доминираща религия - християнство	х	х	х			х	х	х	х	х
Висок дял на изповядващите ислям				х	х					
Ниво на социално изключване и изолация на ромите от макрообществото според преобладаващите представи на респондентите										
Висока степен на социално изключване и изолация от макрообществото	х		х			х	х		х	

²¹ НСИ, Преброяване 2021. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=2025

²² НСИ, Преброяване 2021. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=2023

Критерии за многообразие на общностите	Видин	Лехчево	Ловеч	Нови пазар	Раки-тово	Рози-но	Само-ков	Сре-дец	Столи-пино-во	Твър-дица
Усещане за относителна интегрираност на респондентите и общността		х		х	х			х		х
Доминиращи нагласи към автосегрегация			х			х	х		х	
Обучение на децата предимно в сегрегирани училища						х	х		х	
Основно образование в сегрегирани училища и средно образование в смесени училища	х			х	х				х	
Обучение на децата изцяло в смесени училища	х	х	х		х			х		х
Тенденции към маргинализация в изследваните общности										
Наличие на обособени маргинализирани зони в квартала	х	х		х	х		х	х	х	
Преобладаващо маргинализирано население			х			х				
Социално-икономически характеристики на махалата, нива на бедност, миграция										
Преобладаващ дял работещи бедни ²³ . Ниски, но приемливи доходи в семействата	х	х		х	х		х	х	х	х
Преобладаващо крайно бедно население в махалата			х			х				
Големи разлики в нивата на доходи между семействата в общността	х			х					х	
Голям брой мигранти в чужбина	х			х	х				х	
Споделена подгрупова идентичност на ромската / етническата общност										

²³ В тази категория включваме не само статистическата категория „работещи бедни“ с ниски заплати по трудов договор, но и семействата, които получават доходи от работа без договор и случайна работа „на парче“.

Критерии за многообразие на общностите	Видин	Лехчево	Ловеч	Нови пазар	Раки-тово	Рози-но	Самоков	Средец	Столипиново	Твърдица
Роми, без уточнение	х		х		х	х		х		х
Калайджии	х	х								
Цуцумани		х								
Лешетари		х								
Миллет с турска самоидентификация				х					х	
Миллет с ромска самоидентификация				х						
Роми бургуджии									х	
Йерлии						х	х			х
Големи групи роми – преселници от други места		х		х		х				х
Религия: религиозни деноминации, разпространени в общността										
Православни християни	х	х						х		х
Християни протестанти	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х
Мюсюлмани				х	х				х	
Майчин език, езикова грамотност и комуникация										
Ромски майчин език	х	х	х	х	х	х	х	х	х	х
Турски майчин език				х					х	
Български майчин език (младите рядко говорят ромски език)		х								
Добро владееене на официалния български език	х	х			х		х	х		х
Слабо владееене на официалния български език			х			х				
Голяма част от общността почти не говори български				х		х			х	
Почти половината респонденти се затрудняват да четат и да пишат			х	х		х	х		х	

Маркираните оценки по показателите в таблицата са относителни, защото отразяват споделените мнения в тематичните групови дискусии (ТГД) с частичен коректив от наблюденията на теренистите и данни от кабинетното проучване.

Същевременно, тези показатели са от съществено значение за регистриране на възможните фактори от ситуацията в махалата и социалната среда в населеното място, които пряко или косвено влияят върху процесите на модернизация в обособените ромски общности. Анализът на резултатите от теренното проучване (описани подробно в следващия раздел на доклада) показва, че особеностите на общностната, етно-културната и социалната среда категорично влияят върху

представите и нагласите на респондентите „за“ и „против“ детските бракове и ранните раждания. Както е пояснено по-горе (параграф 2.4), проучването стъпва на разбирането, че детските бракове не са „типична ромска традиция“ характерна за ромската идентичност, а са характерни като цяло за домодерните общества и домодерните семейни модели. Доминиращите предпочитания към домодерните семейни модели и детските бракове определено се подхранват най-вече от:

- Високата степен на социално изключване и изолация на общността от макрообществото, нарушената или липсваща ежедневна комуникация с мнозинството, склонността към автосегрегация и самозатваряне вътре в изолираната махала;
- Степента на маргинализация на семейства и групи, двойно изолирани и отхвърлени както от макрообществото, така и от „своята“ общност;
- Ниското ниво на образование в общността;
- Ниската социална и гражданска грамотност;
- Нивата на бедност, наличието на „джобове на крайна бедност“.

Въздействието на тези фактори е взаимосвързано и се анализира комплексно. Те следва задължително да бъдат проучени от професионалистите, когато разработват интегрирани услуги и програми за широка превенция на детските бракове, насочени към конкретна затворена общност / ромски квартал. Необходимо е да се отчита тяхното въздействие и очаквано противодействие, за да се определят адекватните мерки и подходи за промяна на нагласите в дадената общност.

4.2.3 Специфични проблеми и нагласи, изведени в проучването

В теренното проучване неизбежно са наблюдавани характерните за изолираните етнически квартали бариери и предизвикателства пред социалното включване – ниско ниво на образование, бедност, лоши жилищни условия и инфраструктура, нарушен достъп до услуги, изолация от макрообществото, дискриминация и липса на перспективи за реализация (образователна, трудова, политическа) и пр.

Обобщената оценка на теренистите индикира за сериозна промяна на ситуацията в ромските общности в сравнение със ситуацията преди 10-15 години. Въз основа на дългогодишния си опит и наблюдения теренистите споделят, че като цяло кварталите са променени, хората като цяло живеят по-добре с относително по-високи доходи и жизнен стандарт, имат по-високи изисквания за жилищните условия и инфраструктурата, за качество на живота. Разликите могат да се визуализират много ясно и при едно сравнение на видео-записите на сватби и тържества, които се пазят от семействата и се излъчват в YouTube. Включително при маргинализираните зони и крайно бедните семейства се наблюдават известни подобрения в жилищните условия и материалните възможности.

Същевременно наред с познатите проблеми, теренното проучване регистрира **специфични нагласи и предизвикателства, които са важни за социално-икономическата среда в ромските квартали**. По някои показатели теренистите наблюдават за разминаване между статистическите данни и реалната ситуация в ромските квартали – особено по отношение на **възприятието за заетост, работа и доходи**. Процентът на официално регистрирана безработица от Бюрата по труда обективно предполага високи нива на бедност и в теренното проучване действително са изследвани крайно бедни семейства и общности. От друга страна, делът на безработните не отчита доходите в сивия сектор на икономиката и работата „на парче“. В някои общности, като Твърдица, повечето хора работят „на парче“, но изкарват прилични доходи – през лятото често семейството изкарва по 100-200 лв. на ден, което им дава самочувствие и усещане за интегрираност в обществото. Наличните доходи, обаче, не променят обичайното за всички изолирани общности оплакване от безработицата: „няма работа“, „искаме работа“, „не ни вземат на работа“.

По настояване на респондентите теренните изследователи обикновено са провеждали тематичните групови дискусии привечер, след работно време, защото „хората са на работа“, а след това в дискусиите респондентите често започват с оплакването, че нямат работа („не идвам през деня, защото съм на работа, а всъщност искам работа“), т.е. нямат работа по трудов договор. Съществен показател е възприятието за заетост, работа и доходи при ромите, които разбират под работа заетостта по трудов договор, а другото е изкарване на пари. Теренното проучване показва, че в изолираните общности се запазва предпочитанието към работа „на парче“, защото се „изкарват по-добри пари“ и не е задължително да работят всеки ден във фиксирани часове, както е по трудов договор. Очевидно сред пълнолетните поколения в изолираните квартали надделява предпочитанието към по-високи доходи в момента, срещу относителната сигурност на трудовия договор. Тези модели на генериране на доходи се възприемат и от младите хора, особено когато работят в бизнеса на родителите си, спират да посещават училище и изкарват добри пари (ТГД момичета, Столипиново). От друга страна, тези мнения подсказват и за нагласи към по-краткосрочно планиране на живота на семейството, които в по-широк план неизбежно се отразяват и върху семейните модели.

Теренното проучване потвърждава изводи от други изследвания в ромските квартали за нагласите към постоянна работа и липсващите трудови навици и дисциплина. „Аз имам частен бизнес и съм взимал доста хора от квартала на работа при мен. Проблемът е, че те нямат трудови навици и са неграмотни, за да работят работа в която се изисква определена грамотност. Затова се отказват...“ (ТГД мъже, Твърдица). Младото поколение на практика не вижда в своето семейство модела на трудова реализация чрез утвърдена професия и трудов договор. Тези предизвикателства при адаптацията към работно място на трудов договор и доминиращите модели на генериране на доходи чрез работа „на парче“ следва да бъдат отчитани при разработването на програми за стимулиране на мечтите на младите хора за образование, адаптация към трудовия пазар и бъдеща професионална реализация като алтернатива на ранния брак.

Разпространението на хазарта в ромските квартали е регистрирано от теренното проучване. В Твърдица, например, хазартът обхваща изключително широки кръгове от общността, както сред бедните, така и сред по-заможните семейства, включително сред жените. Младите хора ходят на училище и продължават образованието си, под влияние на протестантските църкви повечето хора не пият алкохол, но масово залагат в законни и незаконни казина (вече са 3 в малкия град Твърдица), както и онлайн (през офиси на оператори за касови плащания). Не са изключение случаите, в които семейството е загубило дома си поради дългове от хазарт. Примерът е от Твърдица, но важи за почти всички изолирани квартали.

Влиянието на голямата миграция в чужбина променя социално-икономическата и общностната среда в махалите не само чрез увеличаване на доходите и ресурсите, които влизат в ромските семейства, но и чрез привнесени ролеви модели, изисквания за стандарти и нагласи към семейните модели. Видими промени вследствие на засилената миграция в чужбина са изследвани в някои ромски общности в страната²⁴. В настоящото теренно проучване влиянието на фактора миграция е засечено най-отчетливо в 4 от гнездата – Нови пазар, Видин, Ракитово и Столипиново.

²⁴ Лицата на ромската миграция в ЕС. Изследване на Центъра за либерални стратегии, НПО Линкс и фондация С.Е.Г.А. <http://roma-migration.info/49/page.html>. Пампоров А. Емигрантски опит и намерения за емиграция на населението в България в периода февруари-юли 2011 г. Социологически проблеми, кн. 1-2 /2012

През последните 7-8 години се променя моделът на миграция на ромите в чужбина – преход от модела на гурбетчийството (временна трудова миграция на член/членове на семейството за осигуряване на издръжката на семейството в България) към модела на преселване на цялото семейство – заедно с децата и устройване на живота им в чужбина с образование за децата, работа за единия или двамата родители, включване към системите за социално подпомагане. Преходът от гурбетчийство към трайна емиграция води до съществени промени на ситуацията в общностите.

Първо, променя се демографията на махалите към рязко намаляване на броя и гъстотата на населението. В резултат от преселването на семействата на мигрантите заедно с децата в чужбина, значителна част от ромските махали действително се обезлюдяват в сравнение с населението преди 8 години, когато в чужбина са били отделни членове на семействата. *„Сега (през лятото) тук има много хора. През зимата Столипиново е празно – няма хора, идват си през лятото за сватби и почивка“* (жител на Столипиново).

Второ, промяна във вътрешната структура на обособените общности – в относителното съотношение между възрастовите групи и различния социален статус на семействата. По експертни мнения на професионалисти в социалните услуги след заминаването на по-инициативните семейства в махалите остават най-вече уязвимите семейства в риск – по-бедните, по-маргинализираните семейства, както и по-възрастното поколение на „старите родители“ – бабите и дядовците, които преди са отглеждали децата. Останали са болни хора, семейства, в които има хора с увреждания – деца или пълнолетни, които нямат ресурси и възможности да заминат и разчитат на подкрепата от социалната система в България. Семействата от най-маргинализираните зони изобщо не заминават. Други, които са останали в махалите, са семейства с образование, които имат работа и относително приемливи доходи, както и семейства, които не желаят да заминават и да изоставят своите домове и близки, но според повечето експерти, те са малко, а в сравнение с предишните години рязко намалява относителният им дял от общото население в обособените общности.

Трето, отражение на миграцията върху нагласите в общностите. Без претенции за изчерпателност, теренното проучване регистрира два свързани процеса: от една страна, възприемане на нови модели на успех и личностна реализация и от друга страна – нарастване на отчаянието и липса на перспектива за бъдещето. Установяването на семействата на мигрантите в чужбина постепенно се възприема като модел за успех. Твърденията, че мигрантите са успели: там са добре, имат работа, децата са на училище, справят се и живеят по-добре, се повтарят масово както от останалите тук роднини, така и от околните семейства. Изказаните мнения, разбира се, не са доказателство за добрата реализация на мигрантите, но отразяват представите на хората, които са останали тук, за успеха на заминалите семейства в чужбина.

Разбира се, привнесеният опит от живота в чужбина е пречупен през собствения опит, разбирания и виждания на мигрантите и до голяма степен зависи от степента на социално изключване в техния роден квартал / общност. В Нови пазар, Видин и Ракитово мигрантите привнасят и нови модели за поведение. Представите за успех вече се обвързват не само с доходи, но и със спазването на правилата на макрообществото, защото за разлика от България там има санкции веднага, а мигрантите имат какво да загубят – положили са усилия, за да се устроят, да имат работа и помощ от социалната система и не искат да ги загубят заради отсъствия на децата от училище. Те са наясно, че детският брак е недопустим в Германия – момичето обикновено заминава със съпруга си след навършено пълнолетие и подписан граждански брак.

В автосегрегирания квартал Столипиново, обаче, миграцията все още не води до съществена промяна на нагласите и поведенческите модели, а само до частична адаптация на поведението към условията в Германия. Повечето мигранти продължават и в чужбина да живеят изолирано в

обособени групи, общо взето пренасят Столипиново с неговите социални норми и поведенчески модели в Германия. По отношение на детските бракове те не променят своите нагласи, но се съобразяват със законовите изисквания „защото там наказват“. Те се стараят да уреждат документално извеждането на момичето в чужбина с официалното разрешение от нейните родители, но го крият от институциите – непълнолетното момиче стои като затворник вкъщи, не излиза и никой не го вижда. Респондентите не коментират дали бракът е консумиран, но се полагат усилия малката булка да не роди под 18 годишна възраст, „за да не ги хванат социалните“ (ТГД мъже, Столипиново).

5 Нагласи към детските бракове – обобщение на резултатите от теренното проучване

5.1 Отношение към детските бракове, обичайна брачна възраст

В първичните си реакции към темата за детските бракове повечето респонденти декларират категорично негативно отношение, други са по-умерени, а останалите се въздържат или просто обясняват, че „това си е традиция и тук е така, защото така се случват нещата в махалата“. След това, в разговора по въпросите в дълбочина, обаче, теренното проучване очертава разнородната картина на мненията, нагласите и разбиранията за детските бракове в изолираните ромски общности. При анализа на резултатите е отчетена спецификата на респондентите – от една страна, като индивиди с различна възраст, пол, семейно положение, социален статус, семейна/личностна история и от друга страна, според спецификата на тяхната общност – спрямо етно-културните кодове на под-групата от ромската общност, религия, степен на социално изключване/изолация на махалата, ниво на бедност и други.

5.1.1 Споделени мнения на респондентите за детските бракове

В изследваните махали не се декларират открити защитници на детските бракове, но регистрираните различия в степента на заявеното неодобрение вътре в групите подсказват, че родителите и младежите далеч не са единодушни. От споделените мнения и наблюденията на реакциите на участниците изглежда, че родители без личен опит (нито те, нито децата им са се оженили малки), както и хора с относително по-добро образование и грамотност са по-категорични в отрицанието на детските бракове. Сред родителите, които са се оженили млади, мненията са разделени – от твърдо отрицание на детските бракове и нежелание децата да повторят техните грешки, до уклончиво неодобрение.

Колективното несъгласие на респонденти от крайно бедни маргинализирани семейства по-скоро звучи като социално желателно изказване, а последвалата дискусия показва мълчаливо примирение с детските бракове заради безсилието и липсата на перспектива за развитие. Респондентите, които видимо приемат или се примиряват с ранните бракове, мълчаливо пропускат да отговорят на въпроса.

В малките населени места, като Твърдица, Средец и Ракитово отношението към детските бракове определено е **негативно**, включително и сред тези, които по стечение на обстоятелствата са се оженили в детска възраст. Тук преобладава мнението, че децата трябва да завършат своето

образование и тогава да мислят за женитба. Респондентите споделят, че няма полза от ранен брак и ранно раждане – момичето не е изживяло своята младост, не може да се грижи за детето, още няма майчински инстинкти и затова грижите за бебето поема свекървата, а снахата се превръща в слагиня. Негативното отношение към ранните бракове все още не означава, че тази практика вече е изчезнала, но общите тенденции се очертават към намаляване през последните десет и повече години. В Нови пазар ранните бракове са разпространени основно сред по-бедната и маргинализирана част на квартала, както и сред ромите в околните села. При разговорите с младите – момичета и момчета не се намери нито един човек, който да предпочита да се ожени рано. Имат приятели, които са го направили и виждат лошия пример: не са си завършили образованието, седят си по цял ден в къщи с децата, не работят, изпълняват каквото им каже свекървата.

Повторението на модела на детските бракове е естествен механизъм за продължаване на детските бракове – дъщерята следва примера на майка си, но се чуват отчетливи мнения на жени, които преосмислят личния си опит и отричат „своя“ модел. Във Видин както жените, така и мъжете респонденти заявяват негативно отношение към детските бракове. Въпреки, а може би и поради личния негативен опит на някои от жените, които са се оженили в детска възраст, майките и бабите във Видин отхвърлят практиката на детските бракове като вредна, особено за момичетата: *„Не искам дъщеря ми да живее като мен,“* но признават, че това все още се случва сред най-бедните и „изостанали“ семейства в махалата (ТГД жени, Видин). От личния си опит баба на 70+ години в Ракитово отрича модела на детските бракове: *„ожених се на 14 години, родих, гледах деца, гледах внуци, нищо не видях от живота. Така си отиде. Момичетата да не правят така. Да си поживеят, да имат детство и да не бързат - имат време да се женят“* (ТГД жени, Ракитово).

Остро осъдително отношение към детските бракове е заявено в относително интегрираната част на ромската махала в Лехчево. Респондентите жени от всички поколения са единодушни, че *„детските бракове не са нормални – момичетата губят живот“*; *„трябва да се спрат тези детски бракове“*, които *„оставят момичетата без бъдеще и избор в живота си“* (ТГД жени, Лехчево). В Твърдица детските бракове намаляват; момичетата и младите жени категорично заявяват: *„Аз не искам да съм като майка ми, която има 5 деца и се оженила на 14 години... Затова завърших средно образование и имам само едно дете“* (ТГД момичета и млади жени, Твърдица). В Средец ромите от махалата се отнасят крайно негативно към момичетата – булки на 15-16 години, които раждат и отпадат от училище: *„Оженила си се малка, ти вече не ставаш за нищо, оставаш без образование, няма да имаш работа и какво ще правиш после“* (ТГД жени, Средец).

Неутрално и донякъде примиренческо отношение е регистрирано по време на тематичните групови дискусии в Самоков. Тук има ранни бракове, но на тях не се гледа като на нещо, което е съвсем лошо, защото *„такава е традицията и стига в семейството да съществува разбирателство, мир и любов, то няма значение на каква възраст са се оженили“* (ТГД жени и мъже, Самоков). А това, че омъжилите се момичета няма да завършат своето образование не е толкова важно – мъжът трябва да изкарва пари и да издържа семейството. Характерно за ромите в Самоков е, че търсят партньор за встъпване в съжителство в рамките на деноминацията, в рамките на „своята“ църква в квартала, или при посещение на същите деноминации в други населени места (не много често, но се случва). Пасторите играят основна роля за формиране на позиция по ранните бракове – кварталът в Самоков се характеризира с прогресивни пастори, които в голяма степен се противопоставят на ранните женитби.

Безкритично отношение към детските бракове е регистрирано от теренното проучване в някои от изследваните общности – в **Столипиново, Ловеч и Розино ранните бракове са приемани като нещо естествено**. В Ловеч продадената булка трябва да е девствена, иначе няма сделка, но при това положение тя става едва ли не робиня в новото си семейство. Протестантските църкви не оказват

добро влияние, както на други места. Единият пастор в Ловеч даже директно декларира, че ако той ги венчае (срещу съответната такса) ще им опрости греха, тогава непълнолетните и техните семейства не са извършили грях. Той самият се е оженил преди време за 15-годишно момиче. *„Ето вижте ме мен например, братя и сестри, аз също се ожених на 17, а жена ми беше на 15, но мога да чета и да пиша и ще ви превеждам Божието слово, понеже вие не можете да четете и пишете“* (ТГД жени и мъже, Розино). В Розино традиционният семеен модел се спазва стриктно особено под влияние на баптистката протестантска църква в махалата. Децата се женят млади от 15 годишни и рано раждат. Практиката за многодетно семейство е разпространена. Църквата в махалата насърчава ранните бракове и счита ранните раждания за „благословение“. Темата за секс и презервативи не се коментира и дори е забранена от пастора.

Случаите с необразованите религиозни лидери не са проблем само на Розино и Ловеч, а общ проблем, който води до сериозни последствия. Да припомним, че под влиянието на подобни пастори се стигна до извеждането на над 500 деца от училище в Сливен. Наложително е религиозните институции да упражняват сериозен контрол върху местните свещенослужители – пастори, имами и други, които безконтролно и по свое усмотрение легитимират и стимулират незаконни и вредни практики като детските бракове.

В Столипиново, Пловдив, браковете на малолетни момичета се възприемат като нещо напълно естествено, напротив, влизането във брак на момичета над 20 годишна възраст е изключение и се възприема с подозрение от респондентите. Единствено мъжете в Столипиново показват някаква критичност към детските бракове и идентифицират конкретния проблем: жените – майките/ бъдещите баби (които са на около 40 години) са основен двигател на ранните бракове, те решават и натискат младите да се женят рано. Това е валидно както за миллета, така и за ромите бургуджии в квартала, които частично заявяват негативно отношение към детските бракове, но на практика следват модела на миллета. За разлика от другите места, в Столипиново ранните женитби не са само в по-бедните части на квартала. Напротив, най-богатите също женят децата си много млади, задължително за такива от семейства „от тяхната черга“, за да се множи богатството.

5.1.2 Обичайна брачна възраст в изследваните махали

Какви са актуалните тенденции, идентифицирани от респондентите

Теренното проучване установи позитивни тенденции към покачване на обичайната брачна възраст в голяма част от изследваните махали през последните години. Според повечето участници в групите, броят на детските бракове и ранните раждания намалява през последните 10-15 години, като все още повечето от тях са сред бедните, маргинализирани семейства. Стъпвайки главно на личния си опит и наблюдения в махалите, където живеят, респондентите не са в състояние да направят предположения за количествени данни, но изразяват своите усещания и впечатления за тенденциите към намаляване на детските бракове в тяхната общност. Повече от половината жени, включени в дискусиите, споделят, че самите те са се омъжили в детска възраст, но при техните дъщери и внучки това се случва по-рядко или по-късно.

Съжителството в детска възраст засяга най-вече ромските момичета. По правило момчетата се женят след навършване на 18 годишна възраст, или по изключение на 17 години малко преди да навършат пълнолетие. Само като изключение респонденти са споменавали за случай на женитба на момче под 17 години. В Ракитово разказват случай на момче, което се е оженило на 15 г. и преди пълнолетието си е сменил две съпруги – а сега вече е изоставил и втората си бременна съпруга (ТГД мъже, Ракитово).

Да припомним, че средната възраст за първи брак при жените в България като цяло продължава да се покачва от 26.7 години през 2013 г. до 27.1 години през 2016 г., а през 2021 г. вече е 28.3 години. При мъжете средната възраст за първи брак данните за тези години съответно са 30 години, 30.5 години и достигат 31.4 годишна възраст към 2021 г.²⁵, т.е. покачването е по-слабо отколкото при жените.

В Твърдица детските бракове намаляват, младите споделят мнението, че искат по едно или две деца, искат да живеят в собствен дом, отделно от родителите си. За тях нормална брачна възраст е около 25 години и нагоре, въпреки че техните майки и баби са се женили на възраст между 14-16 години и имат по 4-5 деца (ТГД момичета, Твърдица). Респондентите от младото поколение в Ракитово твърдят, че брачната възраст се вдига и повечето ромски момичета предпочитат да се женят след завършване на гимназия, но все още има доста случаи на ранни бракове в „*поизпадналите и бедни семейства в края на махалата*“. Респондентите сравняват ситуацията в своята махала с ромския квартал „Анезица“ в съседния Велинград, където според тях „*възрастовата граница за брак пада*“, има много ранни бракове, многодетни семейства с по 10 деца, там познават „*една жена, която вече е баба на 29 години*“ (ТГД момичета, Ракитово).

В Лехчево категорично заявяват, че напоследък „детските бракове намаляват“, въпреки че пояснителните коментари не звучат оптимистично поради очевидно сериозния проблем с детските бракове в предишните периоди: „*сега по-малко бракове са ранни*“, „*още има бракове на 12-13 годишна възраст, но са рядко*“ (ТГД жени и момичета, Лехчево). Дори и сред маргинализираните семейства в Лехчево ранните бракове намаляват. Това се дължи на примера от другите семейства, които живеят добре, имат работа и децата им се женят след 20-годишна възраст, а някои и по-късно. Всеобщото мнение сред ромите в селото е, че децата трябва да изживеят младежките си години, да учат, да станат на възраст, когато вече осъзнават отговорността на създаването на семейство и отглеждането на деца, и едва тогава да се женят.

Една от причините за промяната в нагласите към детските бракове в село Лехчево е подгрупата, от която са – цуцумани, които се стараят да приличат на българската общност в културно и битово отношение. Другата причина, която е свързана и с първата, е постепенното отхвърляне на задължителната в много от останалите ромски подгрупи социална норма за девственост на момичето при встъпването в брак, традиция, съществувала и сред българската общност в доиндустриалната епоха.

Разпадането на родовите зависимости води до промяна на отношенията в общността и създаването на мононуклеарно семейство. Промяната на начина на живот съответно води до намаляване на броя на децата в него. Същият модел се наблюдава сред ромите не само в Лехчево, а и на много други места, включително в големи ромски квартали в градовете. Мигрирането с цел търсене на работа и по-добър живот в по-големите градове на страната и в чужбина също допринася за промяна на модела на живот заимстван от околната социална среда и съответно до отложени във времето бракове и намаляване на броя на децата, особено на децата родени от деца.

Съществена промяна се наблюдава в Нови пазар: при девойките предпочитаната възраст за брак е 19-20 години (свързана със завършването на гимназия), а при младежите – 24-25 години, когато са си поживели и имат работа, за да издържат семейство (ТГД момичета, ТГД млади мъже, Нови пазар). Самите респонденти – млади мъже на възраст от 19 до 28 години споделят, че имат приятелки, но

²⁵ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/demo_nind/default/table?lang=en&category=demo.demo_nup

все още не са създали свое семейство. Тук промяната се дължи до голяма степен на дейността на местната ромска организация „Хаячи“, която от години предоставя интегрирани социални услуги в общността и работи за превенция на детските бракове. В Твърдица обичайната брачна възраст при младите хора също се покачва над 18 години, дори булката на сватба след завършване на университет вече не се смята задължително за „стара мома“.

Във Видин голямо влияние за намаляване на детските бракове и ранните раждания оказват пътуванията в чужбина. Там те не могат да регистрират децата от такива бракове и подлежат на сериозни санкции, включително и затвор. Проблемът във Видинския квартал „Нов път“ обаче е, че онези, които се женят и съответно раждат преди пълнолетие, не мигрират за работа извън страната, те рядко излизат и от квартала – това са най-маргинализираните семейства от общността. С тях е необходимо да работят ОЗД, местните институции, в които влизат и здравните медиатори назначени към общината, но в случая те не са активни. Община Видин дори използва здравните медиатори за нетипични за тях дейности, като раздаване на храна по проект за изхранване на бедни и други. Самите общински власти не се интересуват от развитието на квартала и се появяват само при тежки инциденти или проблеми, които могат да предизвикат сериозно напрежение в града.

Според респондентите в Самоков, дори и в този консервативен ромски квартал „сега има по-малко ранни бракове, отколкото преди 10 години“. Това се дължи на промяната на общата ситуация – работата на мъжете и някои жени в София и контактите с други роми и нероми. Проблемът е, че в квартала в Самоков липсва силна гражданска организация, която да подпомага тези процеси и да си сътрудничи със социалните служби, които, както беше казано по-горе не са приети от общността. Протестантските църкви, ситуирани в квартала, могат да окажат помощ в това отношение, но е необходимо да се направят стъпки и от двете страни. В едната църква има ядро от активни жени, които могат да окажат сериозна подкрепа. Необходимо е да се намери подходящ посредник, който може да сближи представителите на държавните органи и местните инициативни авторитетни хора.

В Средец също намаляват детските бракове и постепенно възрастта за встъпване в съжителство се вдига. В предходните години са наблюдавани редица случаи на малолетни булки на 13-14 години, сега те са изключение, но има случаи на 15-16 годишна възраст, които раждат и отпадат от училище.

Изключение от общата тенденция към намаляване на детските бракове се наблюдава в Столипиново, Ловеч, Розино. В Столипиново след слабото намаляване през първите 10-15 години на XXI век, тенденцията се обръща към нарастване на детските бракове, включително с малолетни момичета под 14-годишна възраст. В Розино не се наблюдава промяна в практиките на детските бракове – момичетата се женят на около 15 години и раждат рано. В изследваните маргинализирани зони в Ловеч обичайната брачна възраст за момичетата е 14-16 години, а за момчетата – над 17-18 години. В Ловеч махалите са крайно маргинализирани, а и тук липсват граждански организации, които да работят с ромските общности. Има единствено здравен медиатор, който за съжаление не работи активно за превенция на детските бракове.

В затворените общности е необходимо да се ограничи влиянието на свещенослужители – имами и пастори, които насърчават детските бракове. В Розино, например, като начало трябва да се намали властта на ромския пастор, който определя правилата в махалата, тълкува Словото по начин, който му е удобен и насърчава ромите да спазват традициите за ранните бракове и ранните раждания.

Освен това на такива места е необходимо социалните служби и разкритите в общината центрове за социални услуги със съответните специалисти да бъдат по-инициативни и да работят с хората от кварталите. На такива места правораздавателните и правоохранителните органи могат да помогнат много като реагират на сигнали и прилагат санкциите, разписани в закона – при ефективни присъди срещу родителите, съгласно закона, ефектът ще бъде много добър.

Сред кои групи са най-разпространени детските бракове

Според теренното проучване, в повечето махали практиката на детския брак е най-разпространена сред най-бедните, необразовани и маргинализираните семейства/групи – Видин, Лехчево, Твърдица, Средец, Ракитово. В Нови пазар ранни бракове, като правило, се срещат при по-необразованите и съответно бедни семейства. Върху тях е и много трудно да се окаже влияние, защото те живеят и по-откъснато от останалите. В по-големи градове като Видин ранните бракове също са предимно сред семействата с нисък социален статус и слабообразовани. Понякога респондентите споделят, че детски бракове се случват не само при ромите. „Тук има и българи, които се женят рано – и те също са много бедни и изостанали“ (ТГД жени, Лехчево). В края на махалата в село Лехчево има малък анклав от маргинализирани роми (около ул. Владимир Заимов), но дори и те са на по-добро ниво от маргиналите в други райони на страната. Именно там има ранни бракове, ранни раждания и многодетни семейства. Респондентите посочват примери за ранни бракове и от околните села.

Столипиново отново е изключение с тенденцията към увеличаване на детските бракове сред по-заможните семейства. Както показват резултатите от тематичните групови дискусии, тук детските бракове се възприемат като обичайна и приемлива практика сред всички социални прослойки в общността – те са правило, включително сред заможните и авторитетни семейства в махалата. Статистически е трудно да се изчисли поради липса на надеждни данни, но наблюденията показват, че спрямо социалния статус през последните години най-високият дял на ранни бракове в Столипиново е сред най-богатите (в „еснафа“ на златарите), които използват уредения брак като инструмент за обединяване на богатство и бизнес.

Пряката зависимост между нивото на образование и възрастта за встъпване в съжителство сред ромите се потвърждава и редица изследвания. Според представително социологическо проучване, осъществено от Център „Амалипе“ през 2010 г. чрез стандартизиран въпросник сред 595 ромски домакинства „като най-значим и ясно изразен фактор за ранното начало на неформалните съжителства и брачния живот на изследваните лица се откроява образованието. Нарастването на възрастта на първо съжителство и първи брак се намира в правопрпорционална зависимост с нивото на образование. Колкото е по-високо нивото на образование, толкова по-късно започват брачните и безбрачните партньорства. Средната възраст на първото партньорско съжителство при лицата с незавършено начално образование са 17-годишните, но най-често срещаната начална възраст е 16 години, като тогава 50% от ромите с най-ниското образование вече имат партньор.“²⁶

Респондентите в теренното проучване категорично заявяват, че детските бракове най-често се практикуват от подрастващи, които не се учат, дори ако са записани в училище, редовно отсъстват от учебните занятия или вече са отпаднали от образованието. Като правило те произхождат от неграмотни или слабограмотни семейства. В тази група, особено за ромските момичета рискът от ранен брак и раждане в юношеска възраст е най-висок.

5.1.3 Представи за последиците от детските бракове и ранните раждания

Представите, споделени от респондентите за „вредите“ и „ползите“ от детския брак се разминават помежду си, чуват се противоречиви съждения. Независимо от първичната си оценка (доколко е осъдителна или приемаща практиките на детски брак), когато говорят за „вредите“ и за „ползите“

²⁶ Център Амалипе. Превенция на ранните бракове, Пловдив, Астартa, 2011. с. 94

респондентите съзнателно или несъзнателно се опитват да се дистанцират и предпочитат да не говорят за себе си, а за „другите семейства“.

Вредите са осмислени от респондентите, които категорично декларират осъдително отношение към детските бракове. Те заявяват личната си позиция. Други групи респонденти с колебливо негативно отношение към детските бракове, нерядко посочват вредите с фрази, които често звучат като заучен отговор – младите роми спират образованието си, нямат работа и пр.

Все пак критичните респонденти идентифицират повече **вреди от ранния брак**, отколкото ползи и оправдания. В теренното проучване се посочват:

- Отпадане от образованието, ромските момичета остават неграмотни

Отпадането от училище е посочено в почти всички изследвани общности като последица от детския брак. Обичайно ромските момичета спират да учат, често пъти още преди самата сватба. Успешни практики на продължаване на образованието след встъпване в ранен брак са споделени в Нови пазар, Твърдица, Лехчево, но те все още са единични случаи. Проблемът с отпадането от образованието изцяло е negliжиран от респондентите от всички групи по пол и възраст в Столипиново.

За избора между детски брак и образование на децата родителите-критици на ранните бракове заявяват желание за по-добро образование за своите деца, момичетата да завършат средно образование, да учат и в университет. В същото време, обаче, дори сред тези родители също се регистрират нагласи, че са склонни да се примирят с детския брак и да пожертват образованието и бъдещето на момичетата заради опазването на честта на дъщерите си.

- Лишаване от достъп до работа/професия, бедност и доживотна финансова зависимост на момичето от съпруга и/или от свекървата

С ранния брак момичето губи правото си на избор, правото си на развитие и бъдеща реализация: „Какво ще прави тя, като почне да си търси работа на 29-30 години без да е учила, без да е работила нищо досега“ (ТГД жени и момичета, Ракитово). „Тя е поотгледала вече 3-4 деца и сега си търси работа, но пак трябва да си гледа къщата, децата и семейството без да има помощ за домакинството. Най-много да стане чистачка или да мете улиците...“ (ТГД активисти, Нови пазар).

- Нарушаване на човешките права на младите хора и по-специално на правото на избор на ромските момичета

Правото на избор и свободата са сред основните аргументи срещу ранните бракове в Лехчево, Ракитово, Твърдица. „Жената има нужда от свобода – да се изучи, да се наживее, че после като се ожени, животът свършва.“ Момичето трябва да изживее детството си, „има време за всичко, да си изживеят етапите от живота“ (ТГД жени, Лехчево).

- Децата стават родители, рискове за техните деца

Липсата на готовност за родителство на децата-булки е идентифицирано като основен риск от всички респонденти. Майките и бабите в Лехчево смятат, че даже 20-годишните все още не са готови да станат майки и да се грижат за децата си, а какво да се каже за по-малките момичета (ТГД жени, Лехчево). Значителна част от респондентите, обаче, привеждат контрааргумента, че този риск бил минимизиран, защото „грижите за децата се поемат от свекървата, а тя знае как се гледат деца“. В Ракитово „свекървата се грижи и гледа всички деца – и снахата, която е дете, и нейните деца“ (ТГД жени, Ракитово).

- Рискове за устойчивостта на младото семейство

Прибързаният детски брак нерядко приключва с раздяла на съжителите. Младите не винаги се познават достатъчно преди сватбата, особено когато тя е договорена между родителите. Семейството не е устойчиво дори когато сватбата се прави, за да легитимира връзката между младежите. Първата любов, първата целувка и желание за секс далеч не означава, че те са опознали като личности, нерядко се стига до раздяла или конфликти. *„Като се ожениш рано, рано ще се разведеш“* (ТГД момичета, Ракитово). Родители на ромски момичета отчитат рисковете за младото семейство, създадено при първата връзка на младите: някои бракове траят кратко и приключват със раздяла, която обикновено се отразява по-тежко върху съдбата на момичето. В теренното проучване са приведени конкретни примери на млади момичета, които преди пълнолетието си вече са сменили по двама съжителители.

Раздялата винаги се отразява върху децата. Какво се случва с децата? Най-често майката си ги взема. В някои случаи снахата се връща при родителите си, но детето остава в семейството на бащата, грижите за него остават на свекървата, особено при ново съжителство на бащата (ТГД жени, Ракитово).

- Здравни рискове и проблеми

Здравните рискове от ранното раждане на детето-майка не са разбрани и осмислени от почти всички респонденти. Единици са участниците, които посочват здравните рискове и последици от ранния брак и ранното раждане за младата булка и детето – майка.

В отделни общности, където според респондентите детските бракове намаляват и се практикуват главно сред маргинализираните групи, възникват допълнителни здравни рискове за децата. Ограничаването на браковете в малка изолирана група неизбежно води до женитби между близки роднини и кръвосмешение с тежки последици за децата – родени с малформации, увреждания, наследствени заболявания (ТГД майки и баби, Лехчево). Поради браковете между близки роднини в някои общности се появяват увреждания и наследствени заболявания при децата. Такива случаи са наблюдавани в Ловеч, но респондентите от маргинализирани семейства изобщо не ги разпознават като здравен проблем – приемат ги като „нещо нормално“. Майка споделя за трите си деца, че едното има шизофрения, другото е глухо, а третото още не може да говори, но според нея *„нямате болни деца, то така си е нормално“* (ТГД жени, Ловеч).

Респондентите определено са съдържани да посочат своето виждане за **„ползи“ от детския брак**. Основната изказана „полза“ като че ли остава сигурността за свекъра и свекървата, че ще си вземат „честна“ булка, а родителите на момичето са доволни, че няма повече да се тревожат „как да опазят дъщерята“. В дискусиите се споменават и изключения, когато „детският брак е спасил момичето“ от по-тежка съдба в крайно бедно и разрушено семейство с починал баща и ново съжителство на майката с рискове от насилие и negliжиране от страна на новия съжител (ТГД жени и момичета, Лехчево). В други случаи родители посочват, че ранният брак е помогнал *„да опазят младите от ползването на наркотични вещества и други вредни модерни навици“*.

Трябва да отбележим, че разговорът за „вредите“ и „ползите“ от детските бракове изобщо не се е състоял с респонденти, за които детският брак и ранното раждане са приемлива традиционна социална норма (като Столипиново, Ловеч, Розино).

5.2 Детският брак в традиционните социални норми в затворените ромски общности

5.2.1 Понятие за брак и семейство

В традиционните социални норми в изолираните общности създаването на семейство се възприема като най-важният етап в живота, в израстването и утвърждаването на младото поколение. Сватбата е най-почитаното събитие на семейството, което утвърждава и неговия статут в общността според нивото на живата музика, цената и пищността на тържеството. Сватбеното тържество се помни, видеото от сватбата се гледа в продължение на много години на семейни и родови събирания. А през последните 20 години видеозаписите от ромски сватби – независимо дали са „богати“ или „бедняшки“ и скромни – масово се качват в YouTube и постигат значителна гледаемост сред ромските общности в България. Според респонденти в теренното проучване, *„родителите са готови да изхарчат всичко за празника сватба, вместо да инвестират в бъдещето на детето си“* - в бъдещ дом или в образование. Ромите се страхуват *„да не ги одумват“* и *„да не се изложат пред махалата“*, *„вкопчват се в традицията“* и така скъпата сватба сега е станала *„най-важна в състезанието за престиж в затворената общност“* (ТГД момичета и момчета, Ракитово).

Понятието за брак и семейство е ключово за разбиране на феномена на детските бракове в изолираните ромски общности. В ромските общности по традиция съжителството на семейни начала се приема за брак. По правило двойката, която има намерение или вече води полов живот се възприема като семейство – двойката вече се е оженила и от нея се очаква сватба и раждане на деца. Обявяването на съжителството пред махалата с голяма сватба или скромно тържество (в зависимост от финансовите възможности) е най-важно за легитимиране на новото семейство като съпругеска общност.

Съжителство или граждански брак?

До 1989 г. голяма част от ромите са принудени от властите да подписват граждански брак, но въпреки това и тогава не са малко случаите да живеят в съжителство на семейни начала. Както се вижда от статистическите данни за дела на децата родени без сключен граждански брак, през последните десетилетия в България устойчиво нараства делът на семействата, които живеят в съжителство без сключен граждански брак. В отговор на тези тенденции и синхронизиране с европейското законодателство са предприети законодателни промени, според които при определени обстоятелства съжителството се приема за семейство.

Теренното проучване потвърждава, че сред ромските махали все още е по-важно заявяването на брак пред общността, отколкото официалният граждански брак. *„Когато думне тупанът в махалата“* двойката става семейство. Съответно, окончателната раздяла също се заявява пред общността и тогава околните възприемат двойката за *„разведена“*.

Сключването на официален граждански брак се практикува сред интегрираните ромски семейства, живеещи в смесена среда, толкова, колкото и сред мнозинството. В Твърдица младото поколение сключва граждански брак по-често, отколкото при техните родители. В ромските махали през последните 7-8 години се наблюдава засилена тенденция към подписване на граждански брак сред мигрантите – както от новосъздадени семейства, така и от семейства, които от години живеят заедно – с мотивацията да се възползват от семейните социални помощи в страните от ЕС, както и да се освободят от определени данъци в някои страни на ЕС, например, от ергенския данък в Германия (ТГД жени, Лехчево).

Респондентите са наясно, че гражданският брак е неприложим в случаите на детски брак, освен със съгласие на родителите и разрешение от съдия за непълнолетни с навършени 16 години – възможност, която вече е отменена с последните промени в Семейния кодекс (обнародвани през декември 2023). Теренното проучване беше приключено преди това, така че нямаше възможност да проверим мнението на респондентите за тази промяна.

Църковен брак се практикува предимно сред протестантските и мюсюлманските религиозни общности. За съжаление, както показва теренното проучване, свещенослужителите на различните религиозни деноминации в ромските общности често толерират или си затварят очите за детските бракове. В Столипиново ходжата/имамът благославя брака с ритуал в дома на семейството, без да се тревожи за възрастта на булката. В протестантските религиозни общности разбирането за брак и семейство често зависи от личното разбиране на съответния пастор, което не винаги съвпада с официалната позиция на църквата. Например, пасторът в Ловеч открито одобрява детските бракове и купуването на непълнолетни булки – той проповядва, че сключеният от него църковен детски брак означава опроставяне на греховете и узаконява това семейно съжителство. Споделя, че той самият си е взел булка под 15 години и продължава да си живее с нея. В Розино протестантският пастор също толерира детските бракове. За разлика от тях, пасторите в Ракитово категорично осъждат детските бракове и не допускат тези семейства в храма.

5.2.2 Семейни модели и йерархия на авторитетите в семейството

Строгото разпределение на властовите роли и йерархията на авторитетите в семейството, домакинството е заложено традиционните семейни модели. Разпределението на задълженията по пол и по възраст при ромите е типично за нормите в традиционните общества, каквито в една или друга степен все още не са изцяло изчезнали и сред другите етнически групи в региона.

В най-опростен вид – ромските мъже са отговорни за доходите, изхранването на семейството, осигуряването на дом и решаването на „главните“ въпроси, а жените носят отговорността за домакинството и отглеждането на децата. „Мъжът е този, който публично представлява семейството „навън“, в общността, както и извън нея, пред макрообществото, затова и той се възприема като водещата фигура. Мъжът задължително трябва да осигурява прехраната на ромското семейство или поне тази му функция не се оспорва публично. ... Жената е „господар“ вътре в семейството и нейно основно задължение е да осигури ежедневното съществуване на семейството, започвайки от приготвянето на храната до поддържането на чистотата и уютта в дома. Наред с това възпитанието на децата също е нейна грижа, както и на свекървата и на широкия женски кръг на разширеното семейство и рода. ... С женитбата си тя става млада снаха, с раждането на дете – стара снаха, но едва когато стане свекърва, жена на главата на семейството, тя получава водещи позиции и съответния статут в рамките на семейството си.“²⁷

Традиционният авторитет и власт на свекървата е ключов фактор при вземането на решения за семейството. Във всички изследвани групи както жените, така и мъжете респонденти признават, че обикновено „свекървата командва в домакинството“. Резултатите от теренното проучване показват, че те са настроени изключително консервативно и поради самочувствието на безспорен авторитет в домакинството най-трудно се поддават на въздействие. Свекървите решават всичко и от тях зависи какво ще се случва с младото семейство от сватбата до записването на детето в детска градина или

²⁷ Захова С. Изследване на социални норми, които възпрепятстват достъпа на ромските момичета до образование. Доклад за УНИЦЕФ България. София, 2026, с. 17. Sofia Zahova Report_on_Social_Norms_Bul.pdf

започването на работа от младата майка (ТГД жени, ТГД мъже, Нови пазар). Свекървата командва домакинството, но понякога „това зависи от момчето, от сина ѝ“, ако вече „е мъж и изкарва парите за семейството“ (ТГД жени, Ракитово).

Младото семейство по правило отива да живее при родителите на съпруга и става изцяло зависимо от свекъра и свекървата. В Средец младите семейства най често живеят при родителите на момчето. Мъжът в къщата взема всички важни решения за семейството, но свекървата поема снаха си, която става на робиня за дома (ТГД жени, ТГД мъже, Средец). В Розино ситуацията е сходна: свекървата подрежда задачите за младата булка и тя става слугиня на свекърва си – чисти, готви и се грижи за други деца в домакинството, докато не роди и тя, за да почне да се грижи и за собствените си деца (ТГД момичета, ТГД жени, Розино).

Респондентите в Столипиново подсказват, че освен като своеобразна гаранция за девственост на момичето, детският брак е предпочитан от свекървите, защото в непълнолетна възраст снахата лесно и безропотно ще се подчинява на свекървата. „Свекървите искат малка снаха, за да си я обработят като пластелин и да си я командват“, споделят мъже в Ракитово (ТГД мъже, Ракитово). В голямото домакинство младата снаха придобива права за вземане на решения едва след като ожени сина си и самата тя стане свекърва. Новият ѝ статут в домакинството се утвърждава категорично след като нейната снаха роди и тя стане баба. А старата свекърва малко по малко ѝ отстъпва водещата роля, но нейното мнение продължава да се зачита за важните решения, свързани с децата и домакинството.

В изследваните общности домодерният семеен модел е съхранен в чист вид сред миллета в Столипиново вероятно поради комплексното влияние на етно-културни и социално-икономически фактори, които засилват социалната изолация, включително поради многобройността на компактното население миллет с изявени нагласи към автосегрегация от макрообществото в България. В резултат от абдикирането на държавата от своите функции в квартала, Столипиново се е превърнал както в икономически самодостатъчна зона поради разрасналия се бизнес в сивия и черния сектор на икономиката, така и в социално самодостатъчна общност, която общува, жени се и живее вътре в квартала. Самозатварянето очевидно се влияе и от нарасналото самочувствие на миллета поради самоидентификацията като турци, общуването само на турски език, демонстрираната почит към Турция като еталон за стандарт и гледането само на турска телевизия, включително за новините от България. Малката група на ромите бургуджии в Столипиново също се влияе от поведенческите модели, включително от семейните модели на миллета. Голямата миграция в чужбина, предимно в Германия, засега само частично се отразява върху семейните модели там.

Типичен семеен модел сред групата на миллета в Столипиново, град Пловдив. Тук момичетата ги женят рано и те си остават в къщи, за да отглеждат деца и да поддържат домакинството заедно със свекървата, а често и с нейната свекърва (старата свекърва), която нерядко е на около 45-50 години. В домакинствата често живеят по 4 поколения – младото семейство от деца с техните деца, свекърът и свекървата и техните родители. Някои от жените помагат в търговията и бизнеса на мъжете си от ранна възраст, оставяйки децата за отглеждане на техните баби. Често този бизнес е много доходен, защото работи в сивия сектор, не се плащат никакви данъци, стоките се внасят контрабандно от Турция, но при тях идват да пазаруват хора не само от целия град, а и от цялата страна. Успешният бизнес също не допринася за по-добро образование, защото те общуват вътре в квартала на турски език, знаят да смятат, могат да се оправят с другите клиенти на елементарен, развален български език. Друго не им трябва. Важно е, когато се оженят, децата булки веднага да родят, за да е ясно, че не „увредени бездетки“, да са девствени при брака и това е всичко.

Според разговорите с различните групи респонденти в Столипиново (и най-вече с мъжете) става ясно, че основният фактор при вземането на решения относно семейството, включително кога и за кого да се ожени дъщерята/синът са майките, не бащите. По правило в решенията участва и свекървата на майката. Те уговарят браковете, кое кога и как да стане.

Майката на момчето си избира снаха по свои критерии като произход (какво е семейството на момичето), девственост, външен вид и пр., които обаче не включват отношенията и чувствата на младите. Снахата най-често не се възприема като личност; според теренните изследователи, свекървата си я избира „като аксесоар в семейството“ – да е хубава като играе хоро до свекървата на сватби и тържества в махалата. След това тя разговаря със сина си „Ето, това е подходящата жена за теб“ и обичайно не среща съпротива от сина си, който се подчинява на избора на родителите си. Бъдещата свекърва първоначално договаря сватбата с бъдещата тъща – с майката на момичето, най-често без да питат младите, а след това в договарянето може да се включат бащите. Обикновено момичето е на 13-14 години. Нерядко правят „годеж“ и момичето отива да живее в семейството на бъдещия си съпруг или за известно време остава в дома на родителите си, но го спират от училище, „за да го опазят“.

Този модел, особено когато е практикуван от семейства с авторитет и богатство, е много заразителен за останалите хора от квартала. На него много трудно може да се противостои с убеждаване и разкази за хора от техния етнос, постигнали успехи благодарение на доброто си образование и брак на по-късна възраст.

Подобен семеен модел по правило напълно изключва самостоятелността на младото семейство и го поставя в зависимост от свекъра и свекървата по отношение на жилище, финанси, решения за работа/бизнес, образование, отглеждане на децата и пр. Затова въздействието трябва да е насочено на първо място към майките, без да се игнорират останалите части на семейството – бащата и най-вече младите хора. Родителите на момичето булка имат ограничена роля, а в някои случаи след сватбата са напълно изключени от вземането на решения свързани с новото семейство на дъщерята. При младите семейства, които живеят в голямото домакинство, главните решения се вземат от свекървата и свекъра.

Теренното проучване установява, че **този семеен модел постепенно се разпада сред относително интегрираните семейства в някои от изследваните общности**. С напредването на процеса на модернизация през последните десетилетия се трансформират традиционните роли и властови йерархии в семейството. Безапелационната власт и авторитет на свекървите постепенно се размиват с разбирането, че младите хора имат право да вземат решения, а поколенията на техните родители и баби би трябвало да се съобразяват с мнението и избора на своите деца и внуци. Такива мнения са изказани най-вече от младите респонденти – ромски момичета и момчета (Нови пазар, Лехчево, Ракитово, Твърдица). На места възрастните респонденти заявяват, че изцяло подкрепят това мнение „младите хора имат право на избор за своя живот“ (ТГД жени и момичета, Лехчево), други родители констатираат, че „младите вече не ни слушат“, „те правят каквото си знаят“ (Видин, Твърдица, Нови пазар), но сякаш се примиряват и постепенно приемат тази промяна. В изолираните общности обаче властта и авторитетът на възрастните не се подлага на съмнение нито от младите, нито от по-възрастните респонденти (Столипиново, Самоков).

Все пак, резултатите от теренното проучване показват, че процесите на модернизация в традиционните общности постепенно утвърждават правото на избор на младите хора и участието им в решенията за създаване на семейство. Навиците и практиките за общуване между поколенията също се променят постепенно. Според респондентите от относително интегрирани ромски общности, младите семейства постепенно си извоюват самостоятелност и права за вземане на

решения. Респонденти съобщават, че в техните квартали вече е приемливо младите да изберат своя партньор. В Нови пазар повечето от „младите сами избират за кого да се оженят“. Родителите пак може да се опитат да се намесват с аргументите „това семейство не е като за нас... женитбата е един път в живота...“, но вече не винаги успяват да наложат своето мнение (ТГД момичета, Нови пазар). Младежите и младите мъже също са на мнение, че „родителите не трябва да се бъркат за коя ще се оженят“. Младите ще питат родителите, но те ще си вземат решението. (ТГД момчета и млади мъже, Нови пазар).

Подобни мнения се споделят най-вече от младите респонденти – момичета и момчета, включително в Ракитово, Лехчево и Твърдица. „При нас младежите сами решават, женят се по любов и така е по-добре“ (ТГД момичета, Лехчево). Респондентите от по-възрастните поколения в тези общности също потвърждават тази тенденция, но с разделение в мненията – част от тях оценяват положително нарастващото участие на младите в решенията за тяхното бъдеще, други се тревожат от загубата на контрол.

В резултат от процесите на модернизация на места зачестяват случаите на млади роми, които се отделят в самостоятелно жилище, отделно от своите родители и взимат решения за себе си и за своето семейство, а техните родители са подкрепа при отглеждането на децата доколкото им позволява младото семейство (ТГД момичета, Твърдица; ТГД жени и момичета, Ракитово). Младите роми респонденти в Нови пазар възнамеряват да живеят отделно когато се оженят; ако няма възможност, на първо време може и заедно с родителите, „но не завинаги“. Родителите (и от двете страни) трябва да се уважават и младите да се вслушват в съветите, но решенията да се вземат от младите – това си е техният живот. „Преди е било друго, всичко е зависело от възрастните, но вече не е така“ (ТГД млади мъже и момчета, Нови пазар).

5.2.3 Кой най-често взема решението за детския брак

В традиционния семеен модел родителите имат основната роля за продължаване на практиката на детския брак. Дори когато е по инициатива на младите, родителите са тези, които обикновено вземат окончателното решение и се съгласяват или се примиряват с детския брак. Според респондентите в теренното проучване в малките населени места като Твърдица, Средец и Ракитово причините за ранните бракове се приписват на семейството поради криворазбрани представи за традициите и поради страхове детето да не остане неженено или момичето „да не се подлъже да прави секс и след това да опозори семейството си, че не е девствена“. Има и случаи, когато „младите са решили, че не могат повече да чакат и бягат, правят секс и се обявяват за женени. Тогава родителите просто се съгласяват и правят сватба“ (ТГД жени и мъже, Ракитово; ТГД жени, Нови пазар).

„Вината за детския брак е на родителите“ е доминиращото мнение на респондентите от по-старото поколение, които са критични към детските бракове. Някои подчертават, че решаващата роля/вина е на родителите на момичетата, с аргумента, че „майките не говорят достатъчно с дъщерите си, за да ги възпитат как да се пазят и колко е важно да имат образование“ (жени, Лехчево). „От 12-годишна възраст майките и родителите трябва да говорят на дъщерите си как да се пазят“ (ТГД момичета, Нови пазар).

Други респонденти с основание обвиняват също родителите на момчето – бъдещите свекърви, които настояват да оженят сина си за „подходящата снаха“ и бързат, за да „не я изпуснат докато е малка“ (ТГД социални работници, Нови пазар; ТГД мъже, Столипиново).

Респондентите от младото поколение – момичета и момчета, млади жени и мъже, които са критични към детските бракове, потвърждават мнението за отговорността на родителите, като я

изразяват с обратен знак: **заслугата е на родителите за предотвратяване на детския брак**. Макар и изказани с различни думи, те споделят, че благодарение на своите родители и възпитанието в семейството те учат, завършват образование и смятат да се женят или са се оженили, когато вече са са относително самостоятелни с образование, работа и професия и са порастнали достатъчно, за да се грижат за децата си (ТГД момичета и момчета – Ракитово, Твърдица, Лехчево).

Очаквано в махалите, където детският брак е приемлива норма в общността, младото поколение не изказва мнение и дори според теренистите не разбира въпроса. Възпитавани на пълно подчинение на родителите си по въпросите за семейството и брака, те приемат решението им за сватба и *„сватбата се прави“* (ТГД момичета, ТГД момчета, Столипиново).

5.2.4 Традиционната социална норма за девственост в ромските общности

Теренното проучване потвърждава, че традиционната социална норма за девственост на момичето като съществен елемент от домодерния семеен модел е изключително устойчива в изолираните етнически общности. Това е и най-чувствителният въпрос от темата за детските бракове.

Още тук следва да се отбележи, че изследователите в никакъв случай не подценяват моралната стойност на нормата за девственост като етно-културен маркер за ромската общност. Проблемът са последиците от крайните ограничения, които предопределят живота на ромските момичетата и младите жени. А в редица случаи унижението и отхвърлянето от общността лишават недевствените момичета от избор на бъдеще и ги обричат на проституция, бедност, трафик на хора.

Поради съхранената традиция за девственост на момичето, в изолираните общности по правило двойката, която има намерение или вече води полов живот се възприема като семейство – двойката вече се е оженила и от нея се очаква сватба. Младежите порастват, влюбват се *„дойде ли му музата – и вече ще се жени“* (ТГД жени, Лехчево). При първата целувка или показано желание за секс между подрастващи и млади хора, не само родителите и околните, но и самите млади хора вярват, че те вече ще стават семейство. *„Съберат ли се младите заедно в една къща – палатка ли е, барака ли е няма значение, това вече е сватба – това е брак... и веднага създават деца“* (ТГД момичета, Ракитово).

Дори в случаите, когато момичето е „откраднато“ без неговото съгласие, се смята, че то вече се е омъжило, независимо от неговото мнение и желания. Ромските момичета обикновено се примиряват със ситуацията, изправени пред алтернативата да бъдат заклеймени като „пропаднали жени“ и лишени от възможност да създадат семейство в бъдеще. *„Като стане така, никое свястно семейство в махалата няма да я вземе за снаха“* (жени, Нови пазар). *„Честността на момичето е закон в Столипиново“* и никой не смее да го нарушава (ТГД жени, ТГД мъже, ТГД момичета и момчета, Столипиново).

Според теренното проучване, някои от респондентите ясно осмислят различията между своята общност и другите общности/ етноси в макрообществото – българи, турци и други, където нормите за девствеността вече не са общоприети. *„Когато млади хора заживеят заедно, при българите това не е женитба – те си продължават живота и се развиват, а при нас ромите е сватба“* (ТГД момичета, Ракитово).

Без видим критицизъм и осъждане към мнозинството и другите етнически общности, повечето респонденти – роми и миллет – са единодушни в позитивните си оценки, че опазването на честността на момичето се възприема като основна ценност, която ги отличава и поддържа морала

в общността. Редица проучвания потвърждават, че „нормата за девственост сред ромските групи да остава като най-важен етнодиференционен маркер за тях“.²⁸

Строгата социална норма за девственост важи само за ромските момичета и не засяга момчетата. На момчетата не само се дава правото, но дори се очаква те да имат сексуални контакти преди сватбата. „Мъжът е мъж и може да прави каквото си иска. На него не му личи...“ (ТГД жени, Ракитово). Изневяратата също е недопустима за ромските жени, но се смята, че е приемлива за мъжете - момчето „може да си ходи навсякъде, живее му се“, а „жената трябва да си знае мястото“. Това неравенство се коментира от участниците само при изрично зададен въпрос. То не се възприема като дискриминация към ромската жена и рядко се поставя под съмнение, според споделеното от респондентите за социалните норми в обособените общности.

В маргинализирани общности (като Ловеч), както и във вътрешните зони на крайна маргинализация и структурна бедност, общоприетите традиционни социални норми не се спазват и това е една от причините за отхвърляне на тези семейства от тяхната общност, което категорично се потвърждава фактически от липсата на бракове между „нормалните“ и маргинализираните семейства в даден квартал.

Обичаите за доказване на честността на булката се знаят от всички поколения и продължават да се прилагат в повечето изследваните общности. Потвърждението за честността на булката по правило става публично достояние в общността. Все още в някои групи (при калдарашите) бабата на момчето влиза в стаята на първата брачна нощ, за да се увери, че булката е девствена и чак тогава сватбата започва. Във Видин все пак постепенно отмира обичаят цялата фамилия да наблюдава първата брачна нощ през прозореца. Най-често девствеността се оповестява демонстративно чрез хорото, водено от свекървата с ризата на булката (обичай, типичен и за българското домодерно семейство). В Нови пазар „чаршафът се слага в кошница, семейството го преглежда и после свекървата носи кошницата на хорото“. В други случаи проверката се прави по-дискретно вътре в семейството, но след това жените споделят помежду си и в крайна сметка всички научават.

Някои респонденти обаче съобщават, че в тяхната общност тези традиционни обичаи вече се спазват все по-рядко и не толкова стриктно. „Това са грозни неща – да се играе с тия ризи, обидно е...“ (ТГД жени и момичета, Лехчево). На други места обаче някои роми разширяват обхвата на информиране дори извън своята махала. Поради модернизацията на комуникациите в някои ромски общности вече оповестяват резултата от първата брачна нощ през Фейсбук с видеа и снимки (в Северозападна България).

„Негативният“ резултат често продължава да се оповестява публично в повечето общности. Традиционните практики за наказване на ромското момиче, което не е девствено, са опозоряване, тормоз и унижение. „Нечестната булка“ бива върната в семейството на родителите ѝ с унижителни и насилствени обичаи. В Нови пазар „традицията за девственост на момичето в първата брачна нощ е закон“, който се приема от цялата общност, без изключение (ТГД момичета, Нови пазар). Все още в някои семейства са валидни неприятни ритуали, ако момичето не е девствено – стига се до връщане на булката и позорно прекарване през квартала. Тук все още се случва свекървата да накичи „нечестната булка“ с наниз от червени люти чушки на шията и да я преведе през цялата махала, за да я върне на родителите ѝ (ТГД жени и млади момичета, Нови пазар). Във Видин вече

²⁸ Захова С. Изследване на социални норми, които възпрепятстват достъпа на ромските момичета до образование. Доклад за УНИЦЕФ България. София, 2026, с. 18. Sofia Zahova Report_on_Social_Norms_Bul.pdf

върщат нечестната „щетната“ булка директно в семейството и без да прилагат унизителния обичай да я качат на магаре и да я преведат през цялата махала.

Семейството на момичето също възприема нарушението на нормата за девственост като свой позор. Дъщерята е опозорена, а това обикновено се превръща в пречка и за останалите дъщери да се омъжат в „уважавано семейство“. В някои семейства не върщат „нечестната булка“ на родителите и, но – както съобщават респонденти (ТГД жени, Ракитово, Лехчево) – тя цял живот страда от тормоза на свекървата и натякването от семейството. Според по-възрастните поколения в Ракитово „*девствеността още се пази*“, но не коментират пред съседите и общността дали булката е честна – вече „*никой не качва нечестната булка на магаре, за да я върне в дома и през цялото село*“. Жени поясняват, че „*свекървата не иска да унижи сина си и си мълчи, но ще натяква цял живот на снаха си*“ (ТГД жени, Ракитово). Същевременно, според момичетата и младите жени в Ракитово заради миграцията в чужбина вече „*започва да намалява спазването и уважението към девствеността*“ – важно е „*да се чуе музиката, а после младите ще правят каквото си искат*“ (ТГД момичета, Ракитово).

Да припомним, че като част от домодерните традиции такива обичаи са се спазвали до преди век сред българите, а в селските райони и до по-късни времена се е пиела „блага ракия“, а свекървата е водела хорото с ризата на булката върху ситото като доказателство за девствеността. Тези обичаи отмират с модернизацията и индустриализацията в страната. Респондентите съобщават, че вече не всички семейства в ромските махали следват тези обичаи, но признават изискването за девственост на момичето като общоприета социална норма в ромските общности.

Голямото предизвикателство остава нормата за девственост в затворените общности. Съответно, за родителите опазването на девствеността на момичето е условието, без което не може да се предотврати ранният брак. Съобразяването с домодерната социална норма за девственост доминира и предопределя решенията във всички други сфери за бъдещето на момичето, включително за неговото образование и бъдеща професионална реализация. Достатъчно е дори съмнението, че момичето може да не е девствено, ако има приятел и ако в даден момент са останали сами в неговия или нейния дом. В тематичните групови интервюта (както с мъже, така и с жени) едни и същи респонденти понякога заявяват, че искат децата им да учат, но при риск за нарушаване на девствеността детският брак е задължителното решение.

Теренното проучване регистрира **изключения и тенденции към отстъпление и постепенно отмиране на нормата за честността на булката**, които свидетелстват за засилени процеси на модернизация на семейните модели и за постепенно отмиране на нормата за девственост в някои ромски общности. Сред младите роми в Твърдица предбрачните връзки вече не се отъждествяват задължително със създаване на семейство. Респонденти съобщават за случаи, когато млади хора живеят заедно, без да се припознават като семейство пред общността. Тук социалната норма на девствеността се уважава, но вече отмира и не върщат булката, ако не е девствена (ТГД жени, ТГД момичета, Твърдица).

В Лехчево съобщават за устойчиви тенденции към промяна и отстъпление от нормата за девственост. Според респондентите „*нормата за девствеността е вече минало*“: „*Поколенията вече са други, не гледат строго на нормата за девственост*“. „*Байракът е срам и унижение*“; „*Има дори случаи момичето да забременее, но родителите уважават избора на момичето и го питат иска ли да се ожени*“ (ТГД жени и момичета, Лехчево). В Лехчево някои от момичетата респонденти, дори не знаят за съществуването на старите обичаи за демонстративно и унизително върщане на „нечестната“ булка в нейното семейство.

За превенцията на детските бракове е важен въпросът какво правят родителите, за да опазят девствеността на дъщерите си до сватбата. Възпитанието от родителите е посочено на първо място от повечето респонденти. Ключовата роля е на майката, която трябва да говори с дъщерите си от малки (от 11-12-годишна възраст), за да да обяснява „как да се пази“ и значението на девствеността за нейното име и авторитета на семейството в махалата. „Всички майки знаят дали дъщерите им си имат гаджета, с кого ходят и къде ходят“ – споделят жените в Ракиново. „Трудно се опазват момичетата“. Родителите трябва „да държат строго дъщерите си“, за да не се оженият. „Никъде не съм водила дъщеря си навън – нито по сватби, никъде само и само да не се ожени малка. Сега порастна и продължава да учи...“ От родителите зависи, дали ще опазят девствеността, но зависи и от момичето: „Ако е любовчийка... отиде ѝ честта и трябва да се ожени...“ (ТГД жени, Ракиново).

Останалите споменати мерки, обаче, са прекалено ограничителни и вредни за бъдещето на ромските момичета. Родителите не разрешават контакти с връстниците им, затварят момичетата вкъщи, без да развиват самоконтрола на децата и умения да се грижат за себе си. В най-тежките случаи, родителите спират момичето от училище, „за да не го откраднат или да не избяга с някого“ (Столипиново). С гордостта и убеждението, че правят всичко в негов интерес, такива родители не разбират, че отпадането от образование е пагубно за бъдещето на момичето, за неговите възможности за работа и независим живот.

Споделеното в теренното проучване подсказва и за скрити нагласи, че детският брак е най-доброто решение за спазване на нормата за девственост. За родителите на момичето „спасението“ е в ранното омъжване на дъщерята, „докато е девствена“, а за родителите на момчето – своеобразна гаранция, че колкото по-малка е булката, толкова по-вероятно е тя да е честна.

5.2.5 Ранните раждания – традиции и рискове

Кога е очаквано първото раждане в младото семейство

Респондентите потвърждават, че ранният брак води почти неизбежно до ранна бременност и раждане в юношеска възраст. Приета норма в общността е през първата година след сватбата булката да роди. „Свекървата иска внуци, а булката трябва да се докаже, че е годна да ражда“. Теренното проучване потвърждава, че това все още е устойчива социална норма в затворените ромски общности. Респондентите споделят, че след сватбата бременността и очакваното раждане на младата булка е редовно коментирана тема между жените от по-възрастното поколение в махалата.

В рамките на домакинството най-вече свекървите са проводници на това очакване – понякога по-умерено, а в някои случаи с агресивно задавани въпроси. Майката на момичето също има важна роля за съхранението на тази социална норма – тя подготвя дъщеря си да се старее и да очаква бързо забременяване – новороденото бебе ѝ дава по-високия статут на майка в новото домакинство. От гледна точка на младите булки, ранното раждане е важна решаваща стъпка в борбата на снахата за друг статут в семейството – тя придобива статут на майка и вече може да претендира за участие във вземането на решения в семейството.

Синдромът на бездетката - снахата, която не е успяла да забременее скоро след сватбата, което създава изключително сериозен проблем с тежки последици за тези момичета. В Столипиново позорно я връщат на родителите ѝ като повредена стока, без да се замислят изобщо, че на 14-15 години момичето не е пораснало и дори не се развило физически. Мъжете споделят съдържано недоволство от настояването на свекървите и бабите за раждане на дете скоро след сватбата, но не се противопоставят на изгонването на бездетната снаха, тъй като „нямат думата по тези въпроси“.

Момичетата бездетки са напълно лишени от бъдеще, те не могат вече да си намерят място в квартала, нито да се омъжат отново, защото са белязани като „вече използвани“ и са „дефектни - неспособни да родят“. Обикновено съдбата им е да заминат за чужбина или да станат проститутки в своя град. В Столипиново, където тези социални норми се спазват стриктно, синдромът на бездетката е идентифициран от мъжете (ТГД мъже, Столипиново), а жените го крият или отказват да разпознават този проблем – респондентите жени отговарят уклончиво на директно зададените въпроси, категорично не се интересуват от съдбата на бездетната снаха и се оправдават, че търсят *„най-доброто за сина си и за своето семейство“* (ТГД жени, Столипиново).

Същевременно теренното проучване, както и експертните наблюдения в ромските квартали установяват, че реалните случаи на бездетни семейства се увеличават през последните години или по-скоро стават по-видими – за разлика от преди, сега бездетните семейства не се стремят да крият своя проблем и осиновяват деца.

Здравната информираност за здравните рискове за детето–булка и млада майка е крайно ограничена или изцяло липсва в изолираните общности, както вече е пояснено по-горе. От споделеното в теренното проучване става ясно, че рисковете от ранната бременност са слабо познати, а свекървите слабо се интересуват от тях. По-заинтересовани би трябвало да бъдат родителите на момичето, но тяхното мнение няма тежест след влизането на младата булка в домакинството на съпруга. Въпросът за здравните фактори, че детето-булка може би не е пораснало достатъчно, за да забременее, обикновено изненадва респондентите.

Очевидно здравната просвета е крайно необходима в общностите, за да стане ясно, че малката булка може да не е израстнала и не може забременее веднага според очакванията на свекървата и на околните, че трябва да изчака момичето да порасне, за да се внушава, че ранният брак и ранната бременност вредят на здравето на момичето. Изключения на здравна грамотност, разбира се, са регистрирани в реакциите на здравни медиатори и социални работници от общността, които са участвали в проучването.

Грижите за децата на малолетни и непълнолетни майки обикновено се поемат от свекървата. Въпреки твърдото си желание „веднага да имат внуци“, свекървите признават, че малките майки не са в състояние да се грижат за своите деца – нямат умения, нагласи и готовност за родителство. По правило свекървите отглеждат децата на младото семейство. Рисковете за тези деца се игнорират с аргумента, че *„свекървите знаят как да се грижат за децата“*.

5.2.6 Предпочитан брой деца в семейството

Наличните обективни анализи и изследвания показват, че децата са основна ценност в ромските общности. Широко разпространен сред макрообществото е митът, че ромите не държат на децата си – разпространяват се подобни предубедени анализи и медийни репортажи. Немалко социални работници също волно или неволно стават проводници на такива предразсъдъци като пренасят своите наблюдения от работа по случаи на деца в риск от маргинализирани семейства върху цялата ромска общност. Дълбочинни изследвания, правени в процеса на деинституционализация на децата в България, показват, че дори сред крайно бедните семейства неглижирането нередко се дължи на неинформираност, неграмотност и изкривено разбиране за интереса на детето. Включително немалко от бедните майки, които *„дават бебето на държавата“* вярват, че *„така е по-добре за детето“*.

Статистическите данни показват, че след по-рязкото намаляване на броя на многодетните семейства в края на ХХ – началото на ХХІ век, през последните години в България той се запазва в относително постоянни параметри с незначителна тенденция към покачване. По данни на Евростат

домакинствата с 4 и повече деца в България през 2013 г. са 2.4% от всички домакинства с деца, през 2016 г. те са 2.1%, през 2020 г. – 2.5%, а през 2022 – 2.6%²⁹. Наблюденията на теренистите подсказват, че все пак сред ромите като цяло намаляват многодетните семейства с над 5-6 деца, каквито вече се срещат само в маргинализираните зони на махалите.

Резултатите от теренното проучване потвърждават устойчивата тенденция към съществено намаляване на предпочитания брой деца сред ромите през последните три десетилетия. Дълбочинните интервюта подсказват, че отношението на респондентите към желанния брой деца се определя от нивото на изключеност/интегрираност към модерния свят. Респондентите от по-образованите и интегрирани семейства споделят, че желаят да имат 1-2 деца, а сред маргинализираните групи се заявява желание за максимум до 3 деца. В изследваните общности, многодетните семейства са рядкост и се срещат главно в крайно бедните зони на дълбока маргинализация. Те получават осъдително отношение от респондентите с аргументите, че тези семейства не могат да отгледат и да дадат нормално бъдеще на толкова много деца.

В Нови пазар младите хора не искат да имат повече от едно дете, защото *„е трудно да отгледаш повече деца и да са отгледани както трябва“* (ТГД млади мъже и момчета, Нови пазар). В Лехчево *„ромите сега искат две или даже само едно дете“* с мотивите *„да са задоволени децата“*, а родителите да могат да учат и да работят, както и *„да имат свободно време“*. *„Тук само пропадналите семейства, онези на улица Заимов още раждат по много деца и не мислят как ще ги отгледат“* (ТГД жени, Лехчево).

Според споделеното от респондентите навсякъде намалява предпочитаният брой деца – повечето респонденти от младото поколение заявяват, че искат да имат 1 или 2 деца; в по-маргиналните семейства изразеното желание е за максимум 2-3 деца (ТГД жени, Видин). Включително в Столипиново респондентите съобщават, че предпочитат да имат 1-2 деца, *„за да могат да им дадат всичко“* и през последните години в повечето семейства действително намалява броят на децата, с изключение на „най-изпадналите“ маргинални и бедни семейства.

5.3 Представи на респондентите за насилието в детските бракове

Наблюденията на теренните изследователи показват, че респондентите като цяло не приемат разбирането, че детският брак сам по себе си е насилие, дори когато момичето заявява съгласие за встъпване в съжителство на семейни начала. Представите на повечето респонденти в една или друга степен отразяват традиционните социални норми, според които родителите по право вземат решение за сватбата на техните деца, а неподчинението на децата към възрастните е крайно неприемливо и недопустимо. В този контекст, споделените мнения и реакции на респондентите подсказват, че в социално изключените, маргинализирани и неграмотни групи изобщо не откриват насилие в случаите на детски брак.

Респондентите с по-високо образование и социален статус демонстрират критичност и идентифицират насилие не само при случаите на физическо насилие, но и при нарушение на правото на избор на младите хора, особено на момичетата. Конкретните случаи, които са посочени от респондентите като откровено насилствени бракове, са свързани с купуване на булки, решение на родителите да оженят децата си в свой интерес, както и насилие и тормоз в семействата.

²⁹https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_lvph05/default/table?lang=en&category=livcon.ilc.ilc_lv.ilc_lvph

Вредни практики на **„купуване на момичета“ за булки** са регистрирани от теренното проучване в две от изследваните „гнезда“. Според респондентите от маргинализираната общност в Ловеч купуването на непълнолетна девствена булка е обичайна практика и струва средно от 4000 до 7000 лева. Включително местният пастор споделя, че той лично си е купил малка булка, но с церемония в неговата църква опростява греховете и благославя детския брак. Според респондентите от същото място продаването и купуването на момичета е обичайна практика, която според тях не е проблем, някои дори споделят възмущението си не от самото деяние, а от факта, че наскоро *„най-хубавото момиче в махалата е купено от външни хора и вече е напуснало тяхната махала“* (ТГД мъже, жени, Ловеч).

В Лехчево вече *„рядко се случва да продават момичета“*, като подчертават, че такива случаи не са от тяхната общност, а от преселниците в маргинализираната зона около ул. „Вл. Заимов“ в селото: *„ромите преселници от Берковица все още го правят“*. Според респондентите в Лехчево, средната „цена“ на момичето е около 2000 лева, но е споменат и случай на баща, продал дъщеря си за 700 лв., *„защото вече е употребена, била е женена и не е девствена“*. (Здравният медиатор споменава също, че е чувала за случаи на купуване на булки в Бяла Слатина срещу 700 лева.)

В Лехчево съобщават и за други проблеми в браковете сред маргинализираните ромски групи и практики на женитба за пари. Според думите на респондентите, срещу прилична сума пълнолетни жени сключват фиктивни бракове в чужбина за мъже от страни извън ЕС, които се стремят да получат българско (т.е. европейско) гражданство, например от Сърбия, Косово и други. Повечето от тези жени си имат съжителители и деца в България и парите отиват за тях, но те дават *„много лош пример за младите“*. Понякога обаче тези бракове са консумирани и след приключване на сделката, получаване на гражданство, майката не може да си вземе детето си и да се върне къщи.

Сватбата по споразумение между родителите също е посочена от някои респонденти като насилствен брак за младите, които не се познават, но се подчиняват на родителите, въпреки личните си чувства и желания (Ракитово, Лехчево). В Самоков респондентите не твърдят, че има много договорени бракове, но споделят за *„разговори между семействата“*, като в тях много често участва и пасторът от църквата, в която ходят семействата. Уредените бракове обаче не се разпознават от родителите като насилие към младите. В Столипиново уредените бракове са главно между богатите семейства, които избират снахите си според авторитета на семейството и по икономически съображения за обединяване на бизнеса. В такива ситуации често се стига и до бракове между близки роднини, *„за да остане богатството в семейството“*, във фамилията. Бедните родители – там и в други изследвани общности – също се стремят да уреждат браковете на своите деца, за да *„настанят дъщерята в по-добро, по-богато семейство“* или за да *„спасят“* сина си от брак с *„пропаднало момиче“*. И в двата случая обаче родителите са убедени, че уреденият брак е в интерес на техните деца, изобщо не разпознават насилието в него и negliжират рисковете за бъдещето на своите деца.

Според респондентите, **тормозът и насилието вътре в семействата** най-често са насочени към снахата, особено когато е малка и беззащитна. В проучването се съобщава за случаи на малтретиране на младите булки от свекървите и от мъжете им, но *„момичетата не се оплакват и търпят“* (ТГД жени, Лехчево).

Ранната бременност и раждане като насилие рядко се разпознава от респондентите.

Ромските момичета са най-големите жертви на детските бракове, но в някои гнезда това изобщо не се разпознава като риск нито от момичетата, нито от родителите (Столипиново).

5.4 Представи за успех и жизнена реализация

Концепциите за бъдещето, представите за успех и жизнените стратегии в изолираните ромски общности са изследвани в теренното проучване чрез преки въпроси към младите респонденти и чрез анализ на косвена информация, споделена в коментарите по други теми. Въпросите към младото поколение са фокусирани главно върху образованието, професионалната реализация, мястото и моментът на създаване на семейство в желаното бъдеще.

5.4.1 Какъв е хоризонтът на планиране на живота в изследваните общности

Теренното проучване очаквано регистрира съществени разлики вътре в махалите между ромските общности като цяло и маргинализираните микро-зони по отношение на идентичност, общностна принадлежност, ценности, включително и в хоризонта за планиране на живота. Сред респондентите в общностите концепциите и практиките на планиране се формират в зависимост от образованието, занаятието и доходите, интегрираността в съвременния свят с параметри, които са сходни до вариациите в българските общности. Докато при маргинализираните семейства и групи планирането, ако изобщо го има, е само краткосрочно „ден за ден“ – до края на деня, или в най-добрия случай до края на седмицата, а въпросите за по-далечното бъдеще най-често се посрещат с изненада, мълчание и неудобство.

Хоризонтът на планиране на живота е както предпоставка, така и последица от маргинализацията на групата, семействата, общността. Както показват други анализи, „колкото и да са важни показателите за бедността, явлението маргинализация в никакъв случай не се изчерпва с крайно оскъдните доходи и неприемливите стандарти за жилище и среда на живеене. ... Сред факторите за задълбочаване на маргинализацията, наред с бедността, са нагласите за живеене ден за ден, крайно ограничените хоризонти за реализация, липсата на житейски и социални умения, доминирането на т.нар. гетовска култура.“³⁰

Жизнените стратегии и нагласите за планиране на ромските общности като цяло обаче се влияят и от един специфичен фактор, който съществено отличава ромите от мнозинството и от другите етнически общности в България, включително и в Европа – средната продължителност на живота. Най-дългосрочното планиране обичайно обхваща желанията и мечтите за това, което човек иска и очаква да постигне в семейството си и в развитието си до края на своя живот.

Експертни мнения и изчисления за продължителността на живота при ромите в Европа твърдят, че тя е по-ниска от средната поне с 10 години.³¹ Демографските показатели за възрастовите групи в България също показват, че ромите живеят значително по-кратко в сравнение с другите етнически групи – българи, турци и други. Сравнението на възрастовите структури на етническите групи в България (по данни от Преброяване 2011) показва, че към 2011 г. едва 7.11% от ромите достигат възраст от 60+ години, докато средните данни за страната са 26.6%, а при българите този дял е 28.72% - т.е. четири пъти по-висок, отколкото при ромите. Като говорим за по-старите хора от поколението на възраст 70+ години, сред ромите те са едва 2.24%, при средни данни за страната

³⁰ Наръчник за планиране и изпълнение на мерки за интеграция на маргинализираните общности сред етническите малцинства с фокус върху ромите. Разработка на Консорциум „С.Е.Г.А. – ИСИМ – Прайм Консултинг ООД“. МТСП, София, 2013, стр. 23.

³¹ Brussels, COM (2011) 173/4 Communication from the Commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions. An EU framework for national Roma integration strategies up to 2020. p. 6.

11.94%, а при българите те са 14.55%. Същевременно, както е известно, ромите са най-младата етническа група с най-висок процент на детско население. Данните показват над два пъти по-висок дял на населението от 0 до 19 годишна възраст: сред ромите – делът на децата е 39.06% в сравнение със средния за страната – 17.57%, а разликата спрямо българите (15.56%) е два пъти и половина.³²

Публично оповестените данни от Преброяване 2021 представят възрастовата структура на населението по етническо самоопределение в други възрастови групи: старите хора на възраст 65+ години са вече 7.3% от хората, заявили ромска идентичност, спрямо 25% от българите, 19.8% от турците и средно за страната – 23.5% от хората, отговорили на въпроса за етническа принадлежност.³³ Тези данни подсказват за известна промяна към подобрене на ситуацията и вероятно увеличение на продължителността на живота в ромските общности, които са настъпили за период от 10 години, но „ножицата“ между показателите за ромите и макрообществото далеч не се е затворила.

Тези възрастови характеристики се виждат и в профила на респондентите. Мнозинството от интервюираните баби и дядовци са на възраст 45-50+ години с внуци и правнуци. Като единични изключения, респонденти на възраст от 70+ години участват в Ракитово. В ромските махали са единици хората които достигат възраст над 80-85 години. Респондентите в Ловеч споменават за „рекордър“ от тяхната общност, който в момента е на възраст от 75 години, живял е в съжителство с 10 жени, те не знаят колко са неговите деца, но знаят, че има 90 внуци и 172 правнуци (ТГД мъже и жени, Ловеч).

Поради тези обективни фактори и по-кратката очаквана продължителност на живота, възприятието за възраст е различно в ромските общности. Над 50 годишна възраст ромите вече възприемат себе си като стари хора с поведение, облекло и мислене за себе си като старци, които вече са изживяли живота си. Според наблюденията на теренистите това възприятие е особено отчетливо при жените – на 50-50+ години много от тях вече са сложили черните дрехи и забрадката. Съответно, максималният хоризонт на планиране на живота, споделен от респондентите, е до възрастта на 50-55 години. Той обективно предопределя и доминиращото отношение сред ромите към пенсионните осигуровки – те не ги интересуват, защото голямата част от респондентите не вярват, че ще доживеят до пенсия, затова не мислят за годините след това.

Същевременно, възприятието за възраст косвено рефлектира върху семейните модели и нагласите към детските бракове чрез очакванията и желанието на родителите „да видят порасналите си внуци и да играят на сватбата им“. Според по-възрастните поколения родителите очакват да оженят рано своите деца – докато „още са силни“, изкарват доходи, за да направят сватба и могат да се грижат за младото семейство. Преди да навършат 50-55 години повечето ромски родители искат да видят сватбата на внуците си – желание, което е скрит, но мощен фактор за поддържане на традицията за ранните бракове.

5.4.2 Представи и мечти за бъдещето на младите роми

Място на образованието в представите за бъдещето. Мненията на респондентите за значението на образованието са разделени между признаване и игнориране на образованието като ценност и ресурс за бъдещата реализация на младите роми. Теренното проучване регистрира разлики в

³² НСИ, данни от Преброяването (2011) със собствени изчисления на авторите. (сборът на процентите за всяка етническа група е равен на 100).

³³ НСИ. Етнокултурни характеристики на населението към 7 септември 2021. с. 4. Census2021_ethnos.pdf

мненията между младите и възрастните поколения, но по-дълбоките различия между семействата в изследваните общности се очертават в зависимост от степента на социално изключване и изолация. В по-затворените общности и в маргинализираните групи не са чути мнения, които открито да отричат ползите от образованието, но респондентите просто го пропускат (забравят или игнорират), когато говорят за бъдещето на младите.

Образованието при младите в Твърдица постепенно е станало ценност и участниците в проучването споделят за ползите от това „да си грамотен и да можеш да се развиваш“. Младите хора в Твърдица като цяло имат желание за образование, ходят на училище и някои продължават да учат в университети, мечтаят за солидни професии – лекари, учители, администратори, бизнес (ТГД момичета, ТГД момчета, Твърдица). В Нови пазар както момичетата, така и момчетата споделят, че „за да успееш, трябва да си образован“. Те са наясно, че ако не си грамотен и не си учил, шансът за добра работа е нищожен и тогава нямаш достатъчно пари, за да издържаш семейството си, работиш каквото намериш. За тях е важно да завършат средно образование, но мечтаят за университет за своите бъдещи деца (ТГД момчета и млади мъже, Нови пазар).

В Средец младите момичета и момчета споделят, че „имат високи цели“ за образование и професия. Те задължително искат да завършат средно образование, да изкарат шофьорска книжка, а повечето от момичетата искат да продължат да учат висше образование, за да станат лекари, психолози, учителки (ТГД момичета и момчета, Средец). Както родителите, така и младите хора в Ракитово заявяват, че повечето деца искат да учат. Проблемът е с децата в сегрегираното основно училище, които отпадат и се женят по-рано. Ромските ученици, които от малки учат в смесена среда в средното училище, искат да завършат, те „вече не са свити и притеснени“ – родителите им изкарват пари в чужбина, децата „имат самочувствие и стимул да учат“, а „момичетата искат бал за престиж“ (ТГД мъже, Ракитово).

Изследването регистрира случаи на млади хора, които продължават образованието си след встъпване в ранно съжителство. В Нови пазар те се дължат на интензивната социална работа на КСУ-ЦОП Хаячи с младите хора и техните семейства (ТГД медиатори, Нови пазар). В Лехчево това е съобщено като възприета практика при ранни бракове сред относително по-интегрираните ромски домакинства, но рядко се наблюдава в крайно маргинализираните зони. В Професионалната гимназия по транспорт “Вл. Минчев” в с. Владимирово, където децата от Лехчево и редица други села от община Бойчиновци учат за средно образование, са записани омъжени момичета и женени момчета, включително майка на две деца, част от които редовно посещават училище (ТГД момичета, Лехчево). Макар и единични, тези случаи са позитивна практика за ограничаване на тежките последици от ранния брак за младите хора.

В много случаи обаче мечтата на момчетата за завършено образование е само първата степен на средно образование (10-ти клас), след което да имат право на шофьорска книжка (Ловеч, Нови пазар, Средец, Столипиново и др.). В Ловеч младите ромски момичета и момчета не споделят никакви мечти за бъдещето извън желанието за пари, а хубава кола, нямат идея за планиране на живота си, а създаването на семейство е очаквано събитие според решението на родителите и сделката между тях. В Розино младите хора не успяват да назоват свои цели в живота, искат да останат в селото, да се женят и да раждат деца. Момчетата искат да работят в гората, да имат доходи да си отгледат децата и да помагат на семейството (ТГД момичета и момчета, Розино).

Поради многото и разнородни въпроси за обсъждане в относително краткото време за тематичните групови дискусии теренните изследователи предполагат, че събраната информация за мечтите и нагласите към образование на младите хора вероятно е фрагментарна и непълна. Тя регистрира разлики в желанията на момчетата и момичетата за образование, но не позволява да се твърди, че

като цяло ромските момичета имат по-ограничени амбиции. Местно социологическо проучване на нагласите към личностна реализация в детска и юношеска възраст (проведено през 2017 г. в 11 училища в област Шумен с преобладаващ брой ромски ученици) регистрира значително по-високи амбиции за реализация при момичетата, отколкото при момчетата: 38% от момичетата спрямо 23% от момчетата споделят желание за завършване на университет и три пъти по-високи желания на ромските момичета за упражняване на професии, които изискват висше образование.³⁴

Образованието обаче категорично отсъства от плановете за бъдещето в Столипиново – то не се споменава изобщо нито от родителите, нито от младите хора като необходимост и възможност за реализация. Сред по-заможните семейства включването на подрастващите в бизнеса на родителите им напълно ги демотивира да учат. Момичетата не винаги си признават открито, но посланието е ясно: момиче на 16 години, което изкарва добри пари, има кола, *„какво повече ще направя, ако ходя на училище,... само ще губя пари всеки ден...“* (ТГД момичета, Столипиново).

Представи за професионална реализация, миграция в мечтите на младите

Според теренното проучване представите на младите роми за професионална реализация са доста ограничени и неясни, повечето от тях са слабо информирани за различните професии и ги оценяват през призмата на желаните високи доходи. Тук трябва да отчитаме също влиянието на доминиращите в общностите предпочитания към несигурната, но по-добре платена работа „на парче“, за сметка на относителната сигурност на трудовия договор, предлагащ същите или по-ниски доходи срещу работа с фиксирано работно време и спазване на трудова дисциплина.

Високата заплата е основният критерий на младежите за мечтаната работа в Нови пазар. Успехът за тях е добри доходи, а не толкова престижна работа (ТГД момчета и млади мъже, Нови пазар), което показва нисък хоризонт на представите за личностно развитие и ограничено разбиране на възможностите за професионална реализация.

В Средец ромските момичета и момчета, които учат в гимназията, споделят мечти за развиване на малък бизнес, които звучат реалистично – разкриване на салони за бербершоп от момчетата или за фризьорство, козметични услуги и др. от момичетата. Момчетата се интересуват да станат механици, да развият бизнес, да карат камиони и да пътуват извън границата. Всички искат да станат финансово стабилни, за да могат да се грижат за основните си нужди преди да имат деца и семейства (ТГД момичета и момчета, Средец).

В общностите с висока миграция младите респонденти очаквано мечтаят *„като другите“* да заминат в чужбина и *„там да са добре“*, но повечето нямат ясна идея и представа какво ще правят и какво искат да работят в чужбина освен очакването и мечтата да си купят *„хубава кола“*.

Женитбата, бракът и децата в мечтите на младите хора

Сватбата и създаването на семейство имат своето съществено място в мечтите на младите хора. Въпреки че в това теренно проучване тази тема до голяма степен е изместена от въпросите за образованието и желаната професия, в редица интервюта и изследвания ромски момичета

³⁴ Сечкова Р. Резултати от социологическо проучване в област Шумен „Нагласи и мечти на учениците за бъдещето – образование, семейство, работа“. Доклад, УНИЦЕФ, 2018.

https://www.unicef.org/bulgaria/media/6136/file/BGR-End-child-marriage-reopr-BG.pdf?fbclid=IwAR1ran0LzD5RiF0Kr_HrT44LJmOVJKUB6Fuzs7GuY1wO66ws5OuDjgf9h2M

разказват за мечтата си да бъдат принцесата на сватбата с красиви рокли, окичена със злато и начело на хорото.

Според наблюденията на теренните изследователи момичетата в Столипиново се правят, че не искат да говорят за това, но си мечтаят за сватбата и изобщо не показват желание да се противопоставят на своите майки или на бъдещите си свекърви. Те са подготвяни от майките си за слугини в дома на бъдещия си съпруг, да му помагат в бизнеса и изобщо не свързват бъдещето си с образование или професия. Майките ги учат на домакинство с обяснението: *„трябва да знаеш как да подреждаш къщата, че като отидеш при свекървата в другата къща, какво ще кажат хората, как ще се представиш там“* (ТГД момичета, ТГД жени, Столипиново). Внушената от майката единствена перспектива дъщерята да е подготвена за слугиня в дома на мъжа си естествено затваря хоризонта на мечтите на тези момичета до сватбата – принцесата в центъра на големия празник, без да се мисли за него като начало на другия живот на слугиня в дома на свекървата.

Поради сложната процедура за осигуряване на предварителното писмено съгласие на родителите в теренното проучване не са обхванати по-малките момичета под 16 години, за да се чуят директно техните мнения. Косвената информация от техните майки подсказва, че мечтите на малките за сватба всъщност изразяват желанието им *„да пораснат големи, да правят като възрастните“* и да избягат от контрола на родителите си. За тях сватбата е естествено решение и на „драмата“ с бушуващите хормони и забраните за връзка поради общностната норма за опазване на девствеността. В мечтите си ромските момичета изобщо изключват представата за семейството и децата като отговорност и ежедневна работа в грижа за децата и домакинството, игнорират или се примиряват с перспективата да излязат от контрола на майка си да влязат под контрола на свекървата.

Като обобщение, наблюденията на теренистите са, че мечтите, споделени от младите респонденти са много ограничени. Според теренното проучване, повечето млади хора като цяло не споделят мечти. Повечето респонденти младежи и момичета ограничават изказаните мечти до материални придобивки – да заминат в чужбина, да имат хубава кола, да имат много пари.

Резултатите от теренното проучване показват, че е необходима системна работа на професионалистите с подрастващите и младите хора и особено с ромските момичета за отваряне на по-далечни хоризонти на мечтите – чрез информиране, стимулиране на техните интереси, креативност и самочувствие да търсят по-широки възможности за развитие като алтернативи на повторението на модела на ранния брак и затваряне в кухнята и махалата без перспективи за развитие и работа. Тази подкрепа трябва да започне преди пубертета още от 10-11 годишна възраст, за да има някакъв ефект за преодоляване на *„най-критичната възраст между 14-15 години, когато момичетата мечтаят за сватби и не мислят за друго, после поумняват и почват да мислят за бъдещето“* (ТГД момичета, Нови пазар).

Действителната личностна реализация обаче зависи не толкова от желанията на децата, колкото от общностната и семейната среда, социален статус, бедност, самоизолация, недостатъчни умения и самочувствие за общуване извън махалата и други вътрешни/външни обективни фактори, които ограничават възможностите за развитие в затворената общност. Безспорно, системната работа следва да адресира и нагласите на техните родители, които да стимулират мисленето на децата си в същите насоки или поне да не противодействат и да не връщат децата си отново и отново към домодерните модели на семейство, поведение и жизнени стратегии.

5.5 Как да се ограничат и прекратят детските бракове – мнения на респондентите

В тематичните групови дискусии задължително се задава въпросът как могат да се ограничат и прекратят детските бракове. Респондентите определено се затрудняват да обобщават своите виждания и идеи, затова най-често разказват за конкретни случаи от техни роднини или съседи. Малко са получените отговори и предложения как и какво може да направи за промяна, от кого зависи продължаването и съответно прекратяването на практиката на детските бракове. Въпреки отграничените си представи и възможности за анализ, респондентите в теренното проучване изглежда са наясно, че практиката на детските бракове изцяло зависи от тях, от хората вътре в общността.

В контекста на семейните модели и властови роли респондентите посочват на първо място **отговорността на родителите и семейната среда**. *„Средата и семейството са най-важни, за да има или да няма детски брак“* подчертават респондентите в Лехчево – от тях зависи как ще възпитат младите (ТГД жени и млади момичета, Лехчево). Родителите трябва да учат децата си да планират: *„момичето трябва да има план за живота си“* – споделят респондентите жени в Ракитово, *„а ако има приятел, момичето трябва да види какъв е неговият план, дали ѝ харесва, защото и момчетата често са използвачи“* (ТГД жени, Ракитово). Ключовият фактор са свекървите и съответно интервенцията за промяна и превенция на детските бракове трябва да тръгне от тях, което се потвърждава също от практическия опит от дългосрочните програми за общностна работа на сдружение „Хаячи“ в Нови пазар и региона на Шумен.

Ролята и мнението на **младите роми** също са посочени като важен фактор. С малки изключения самите млади хора се стараят да говорят по-критично за детските бракове, заявяват, че не искат да се женят млади, но това може би не е устойчиво, защото се подчиняват на родителите си и е много вероятно скоро да си променят мнението. Освен това много от тях нямат мечти, не виждат алтернативи на ранното създаване на семейство и не мислят за бъдещето. Респондентите млади мъже в Нови пазар не знаят как да се ограничат ранните бракове, но смятат, че те зависят от семействата: тези, които се женят рано *„не са израснали в добри семейства“*, те самите обаче не са близки с такива семейства и *„не могат да кажат защо при тях се получава така“* (ТГД млади мъже и момчета, Нови пазар). Младите респонденти в Ракитово подчертават, че образованието е от ключово значение за намаляване на детските бракове. Но те отчитат и противодействащото влияние на традициите, включително социалната норма за девственост, които трудно се преодоляват. *„Традицията е вътре в кръвта и не можем да я изтрием със сила“*, затова *„промяната става бавно, иска време“* (ТГД момичета и момчета, Ракитово).

Според родителите респонденти от по-модерни и интегрирани семейства решението за бъдещето на техните деца зависи от желанието и възможностите на младите да се развиват и реализират в живота, а родителите трябва да ги подкрепят и насърчават.

В затворени общности със силни тенденции към автосегрегация мнението и желанията на младите на практика са изцяло игнорирани. Според наблюденията на теренните изследователи най-лицемерните отговори в Столипиново са получавани от жените – майки и баби – основните проводници на традицията за детските бракове, които обаче се оправдават с желанията на младите и твърдят, че правят това, което искат децата.

Поради това теренното проучване потвърждава хипотезата, че за да намаляват ранните бракове е необходимо да се въздейства на първо място върху родителите с акцент към родителите на момичетата. Да се дават добри примери с момичета, които не са се поддали да се оженят рано и

имат успешна кариера – добра работа стабилно семейство и деца, които учат и също се развиват. Както и обратните примери – ранен брак, погубена младост, без професия, разчитаща на мъжа си или на свекъра за доходи, т.е. живот в пълна зависимост.

В групите интервюта рядко са посочвани фактори и въздействия, които са външни за семейството, като ефективен инструмент за промяна на традиционния семеен модел. Същевременно става ясно, че всички се влияят от **авторитетите в общността и общественото мнение в махалата**, които са признати като мощен фактор за подкрепа или противодействие на промените в семейните модели. Протестантските църкви – базирани в ромските махали и водени от ромски пастори упражняват силно влияние върху нагласите на паството. Вече споменатото по-горе толериране на ранните бракове от протестантски пастори (Ловеч и Розино) създава сериозни препятствия за промяната в общностните нагласи. В други общности обаче, протестантските пастори оказват силно влияние за намаляване на детските бракове – в Ракитово има 4 протестантски църкви, пасторите обявяват детските бракове за грях и проповядват, че младите трябва да навършат 18 години и да сключват официален граждански брак, без това не ги приемат в църквата.

Респондентите не показват високи очаквания по отношение на **ролята на институциите и законовите мерки**. С изключение на най-маргинализираните и неграмотни групи, респондентите показват частична информираност за законовите разпоредби, мерки и санкции срещу случаите на детски брак. Доминиращото мнение е, че институциите не правят нищо. Възрастните като цяло знаят, че могат да се оправдават „с традицията“ и очакват, че това оправдание винаги ще се приеме от институциите – не са чували някой родител или пълнолетен съпруг да е наказан, освен с глоба. Въпреки това респондентите – критици на детските бракове настояват, че държавата (институции, ОЗД, съд, полиция и др.) трябва да реагира активно срещу случаите на детски брак, особено за малолетни ромски момичета. По техни наблюдения социалните работници от Отдела за закрила на детето (ОЗД) се появяват късно, чак когато малката булка роди или в най-добрия случай когато бременността ѝ е установена от лекар. Според някои респонденти, за да се прекратят ранните бракове, особено преди 16-годишна възраст за момичето, трябва още по-строги наказания от държавата срещу детските бракове – „да има солидна глоба и наказания“ (Ракитово, ТГД момичета). Според някои респонденти от поколенията на родителите в Нови пазар „санкциите трябва да са по-строги и наистина да наказват виновните, не само да ги глобяват“, включително затвор за родителите от двете страни и за младежа, ако е над 20 години (ТГД жени, Нови пазар).

Същевременно респондентите, които подкрепят детските бракове, подценяват или не разбират смисъла на санкциите – те изобщо не разпознават детския брак с малолетни като престъпление, а възприемат санкциите като парично наказание, нещо като данък, глоба. Например, в Столипиново може да се чуе изказване на родители от групата на миллета: „само да разберем къде да си платим глобичката и всичко е точно“. След това „трябва да се изтърпят“ посещенията на социални работници, но „после от ОЗД дават помощи...“ Такива родители използват своята информираност, за да заобикалят санкциите. Подобно е и поведението им в чужбина. Например, мигрантите от Столипиново знаят, че в Германия има ефективни санкции срещу детските бракове, но намират начини да ги заобиколят – момичето пътува с пълномощно от своите родители, живее в семейството на момчето и там са принудени да отложат първото раждане до пълнолетието на булката, „за да не ги хванат социалните“ (ТГД мъже, ТГД жени, Столипиново).

Позитивни коментари за ролята и въздействието на **социалните услуги** са получени в няколко гнезда, където центрове за обществена подкрепа (ЦОП) или ромски НПО предоставят мобилни услуги и подкрепа директно в ромските махали – като ЦОП и сдружение Хаячи в Нови пазар, ЦОП в Средец, фондация „Бъдеще“ в Ракитово. Мобилният екип към община Твърдица „е помагал много“,

но не работи от известно време и последиците от прекъсването на подкрепата в квартала вече се усещат (ТГД медиатори, Твърдица).

Според респондентите в Ракитово, а и в други общности, **образованието е много важно**, за да се намалят детските бракове. Образованието е важно и за тези, които вече са се оженили млади. Респондентите в Средец идентифицират нужда от подкрепа от **образователните институции**. Според тях държавата/общината трябва да осигурят повече възможности за възрастни и млади хора, които са отпаднали от образователната система „да се върнат по някакъв начин, да има програма или система, която да е отворена отново да ги приеме, да могат след като са готови да се върнат и да завършат основно/средно образование, да имат възможност да изкарат шофьорска книжка“, да имат възможност за качествена работа с договор или допълнително учене (ТГД мъже, Средец). По-младите споделят нуждата от подкрепа извън семейството и нуждата от положителни примери в обществото с примери как в гимназията „тяхната госпожа вярва в тях, мотивира ги и им помага когато им е трудно, помага им да си поставят цели и да ги постигат“ (ТГД момичета и момчета, Средец).

В Средец респондентите включват и **ромски младежи с липсваща или рискова семейна среда** – от ЦНСТ, приемни родители, от семейства на разведени родители, майки вдовици или от проблемни семейства. Тези млади хора които определено чувстват нужда от стабилна основа и подкрепа от социални и други институции, които да забелязват нуждите и да им осигурят дълготрайна подкрепа, „докато си стъпят на краката“. Жените от ромския квартал в Средец заявяват нужда от повече внимание от здравни услуги на място, информация и консултиране, дори съвети от адвокат по въпроси, свързани с развод или други семейни проблеми (ТГД жени, Средец).

6 Заключение и препоръки

Заключенията и препоръките от качественото теренно проучване на нагласите са практически ориентирани да послужат за разработване на иновативна методика и инструменти за широка превенция на детските бракове в социално изключени общности и групи, като изолираните ромски общности. Методиката е предназначена да се прилага от професионалисти в социалните услуги и от граждански активисти, които работят за развитие на изолирани ромски общности.

6.1 Обобщени заключения от теренното проучване

Наличните изследвания до момента и наблюденията от теренното проучване показват, че основните причини за детските бракове се коренят в закъснялата модернизация в затворените ромски общности. Социалната изолация и тенденциите към автосегрегация на общността от макрообществото способстват за съхраняване на традиционни социални норми, домодерни семейни модели, практики и поведенчески модели, представи за успех/развитие и личностна реализация на хората от общността.

Домодерните семейни модели продължават да налагат практиката на детските бракове и ранните раждания, строгата йерархия на авторитетите в домакинството и зависимостта на младите от старшите поколения на родители и прародители. От ключово значение е все още устойчивата традиционна социална норма за девственост на момичето, която повечето случаи измества най-добрия интерес на младите хора за личностно развитие и професионална реализация. Когато „честта“ на момичето и семейството е застрашена, предпочитаният избор на родителите, а нерядко

и на младите хора, обичайно е преждевременният брак пред образованието и перспективите за бъдеща реализация в живота.

От теренното проучване се извеждат следните фактори, които играят ключова роля за устойчивото продължаване на традиционните семейни модели. Съответно, тези фактори следва да бъдат адресирани от услугите/програмите за превенция на детските бракове и ранните раждания в изолираните ромски общности:

- **Социалната изолация** на сегрегираните ромски общности, дискриминацията и отхвърлянето на ромите от мнозинството се отразяват негативно върху самочувствието, самооценката и желанието за развитие на младите роми. Жизнените алтернативи са затворени в границите на общността/махалата. Изолацията и автосегрегацията формира мрежа от зависимости: на личността – от семейството/домакинството, на домакинството – от социалните мрежи за подкрепа вътре в махалата. Тези зависимости превръщат общественото мнение в махалата в доминантна за поведенческите модели и житейския избор на отделната личност. Съответно младите хора и техните семейства се съобразяват и измерват своите решения през общественото мнение в махалата и оценката от общността, които изместват на втори и трети план нормите и ценностите в макрообществото.
- Социалното изключване генерира **комплексни проблеми и рискове** за младите хора, семействата и общностите във всички сфери на живота – образование, заетост, здравеопазване, жилищни условия, участие в обществения живот и вземането на решения и прочие. Комплексните рискове се наслагват в обособените етнически общности поради бедността и социалното изключване – те влияят върху всеки отделен риск като многократно го засилват и съответно поставят решаването му в зависимост от другите рискове и обстоятелства в живота на семейството.
- **Многомерната уязвимост** на ромските семейства в маргинализираните зони – в т.нар. „гето в гетото“, които са двойно изолирани и дискриминирани както от своята общност, така и от макрообществото. Процесите на маргинализация в най-уязвимите семейства допълнително увеличават комплексните рискове. В условията на крайна бедност и двойна социална изолация в зоните на т.нар. „гето в гетото“ липсват базови жизнени условия и ресурси, които са налични при други семейства от общността.
- Доминирането на **жизнените стратегии за оцеляване** вместо стратегии за развитие и личностна реализация поради бедността, ниското образование и неграмотност, нарушения достъп до заетост и възможности за създаване на доходи. Тежестта на приоритетите за оцеляване променя мисленето и нагласите на родителите с различно мерило за това, какво е добро и какво е достатъчно за развитието на децата и младите хора. Когато в две и повече поколения се повтаря моделът на трайно безработните родители, в живота на децата и младежите липсва примерът на редовната заетост, всеки ден с работно време. Трайната безработица в маргинализираната общност означава също трайно излизане от българоезичната среда, прекъсване на общуването в макрообществото, което рефлектира върху мотивацията за образование и редовно посещаване на училище, върху нагласите за интеграция. Без хоризонт за бъдещето и без подкрепа, децата са застрашени, ако ли не обречени, да се затворят и да повтарят модела на своите родители и да „потънат“ в спиралата на маргинализацията.
- **Езиковата бариера** и затруднената комуникация с макрообществото поради недостатъчното владеене на български език от родителите и от децата в някои обособени етнически общности.

- **Ограничената или липсваща здравна грамотност** и информираност за семейното планиране, за здравните рискове за момичетата от съжителството в детска възраст, ранната бременност и раждане.
- **Дискриминацията** от страна на мнозинството продължава да подхранва нагласите на изолираната общност към самозатваряне и недоверие, наслоено от десетилетия, спрямо външните за общността – институции, доставчици на услуги, професионалисти. А това затруднява адекватната оценка на рисковете, взаимното разбиране и често блокира изграждането на доверителната връзка с потребителя, необходима при предоставянето на социални услуги.

Теренното проучване потвърждава хипотезата, че изолацията обуславя устойчивото придържане към социални норми от домодерните семейни модели, включително детските бракове и ранните раждания. Вътрешно-семейната властова йерархия и ролята на свекървата при вземането на решенията за ежедневието и бъдещето на младото семейство/децата в много случаи предопределя запазването на вредни родителски практики и остарели модели на възпитание. Тя отнема правата на майката на избор и вземане на решения за децата, за нейното образование и бъдеще на семейството.

Вътрешните социални мрежи, зависимости и взаимни влияния вътре в общността спомагат за оцеляването на отделни семейства, но същевременно те са съществен фактор, който влияе върху резултатите от социалната работа, насочена към промяна на нагласи и поведение (на родители, семейства, деца). Изолацията и затвореността на общностите, зависимостта от общественото мнение в махалата, са фактори, които определено способстват за продължаване на практиките на ранния брак чрез запазването на традицията за девствеността на момичето. За ефективността на програмите и социалните услуги е необходимо професионалистите да отчитат спецификата и силата на въздействие на живота в затворена общност върху социалните норми и родителските практики.

Тези и други фактори отличават работата със социално изключени семейства и общности от подкрепата към семейства в условно наречена „стандартна“ ситуация – семейства, които не са подложени на постоянния натиск от затвореността на общностната среда. Практиката показва, че под този натиск рискът лесно се възвръща.

Резултатите от теренното проучване изцяло потвърждават необходимостта от допълнителни подходи, специфични услуги и дейности за широка превенция в цялата общност. Целевата подкрепа за преодоляване на социалната изолация трябва да спомогне за създаване на по-благоприятна социално-икономическа и общностна среда за промяна на нагласите, отмиране на домодерните семейни модели и преодоляване на детските бракове и ранните раждания сред изолираните ромски и други етнически общности.

6.2 Препоръки към методиката за превенция на детските бракове

6.2.1 Специфика, обхват и фокус на услугите

Намаляването и постепенното премахване на детските бракове и ранните раждания в юношеска възраст изисква системна и дългосрочна общностна работа за адресиране на комплексните рискове и фактори, които поддържат тези вредни практики в изолираните етнически общности. Такива услуги могат да се предоставят от центрове за социални услуги, разкрити с държавно-делегирано или проектно финансиране, както и от ромски и проромски граждански организации, които работят директно в целевите общности.

Съгласно разписаните услуги в Закона за социалните услуги, комплексната интервенция за намаляване на детските бракове може да бъде осъществявана от комплекс за социални услуги (КСУ), който включва общодостъпната услуга мобилна и превантивна общностна работа (чл.12), както и специализирани услуги (по чл. 15) като информиране и консултиране, застъпничество и посредничество, обучение за придобиване на умения и социалната услуга общностна работа (СУОР). Дейностите могат да бъдат изпълнявани чрез формиране на целеви звена/екипи в рамките на съществуващи комплекси за социални услуги към деца и семейства в риск като центрове за обществена подкрепа, центрове за работа с деца на улицата и др. или от новосъздадени комплекси за социални услуги с целеви програми към уязвими общности.

Необходимо е да се изгради мрежа от партньори, предоставящи социални, здравни и образователни услуги, които да работят в синхрон и да бъдат в подкрепа на изолираната общност. Въпреки наличната система от услуги, все още центровете за социални услуги не са развили работеща мрежа от партньори от здравни и образователни услуги. Наличието на център, който работи в самата общност е предпоставка за развитие на координирани и всеобхватни програми за превенция. Важно е центърът на услугите да е на познато, видимо и достъпно място за всички в обособената общност, а също така да се инвестира в мобилни екипи, които работят на терен.

Въз основа на изводите от теренното проучване се препоръчва услугите и програмите да се структурират в две големи направления със специфични цели, обхват на целевите групи и дейности /интервенции:

- **Направление 1: Широка превенция на детските бракове**, насочена към:
 - Промяна на нагласите в ромските общности към семейните модели и домодерни социални норми, която да формира благоприятна общностна среда за прекъсване на повтаряемостта на модела на детския брак от новите поколения.
 - Промотиране на алтернативи за личностна реализация, които да изместят детските бракове в приоритетите на подрастващите и юношите от обособените етнически общности.
 - Изграждане на нагласа и умения за осмислен и рационален избор на приоритетите и преценка как и доколко е възможно едновременното завършване на образование и създаване на семейство.
 - Подкрепа за развиване на мотивацията и практическите умения на подрастващите за личностна реализация - как да превърнат мечтата си в действие.
 - Подкрепа за осъществяване на желаното образование и професионална реализация чрез превенция на отпадането и целеви усилия за подобряване на образователните резултати на учениците в обособените и смесените училища с висок процент на ученици от етническите малцинства – не е достатъчно само присъствието им в училище, нужни са знания, умения и самочувствие.
 - Системна работа с децата и семействата - подкрепа за ново мислене за планирането на живота чрез рационално осмисляне на концепцията за бъдеща реализация и мотивиране за по-високо образование и професионална квалификация.
- **Направление 2: Подкрепа за подрастващите момичета и за младежите вече встъпили в ранно съжителство**, насочена към:
 - Адресиране на рисковете за родените в семейството деца и развиване на родителски умения на младите родители, превенция на насилието.
 - Минимизиране на негативните последици от детския брак за младите родители със специален фокус върху ромските момичета чрез гъвкави програми за връщане в

образованието, развиване на личностни умения, семейно планиране, достъп до заетост и други.

- Социално-здравна подкрепа за повишаване на здравната грамотност на младото семейство и домакинството,
- Услуги за семейно планиране, насочени към превенция на ранните раждания и поне към отлагане на второто раждане от детето-майка.
- Работа с новото семейство на момичето и с цялото домакинство за еманципация на младото семейство от властта на свекървата чрез постепенно излизане от зависимостта от по-старото поколение, развиване на отговорността на младите за изхранването, грижата и бъдещето на семейството, постепенно утвърждаване на самостоятелност и вземане на отговорни решения за техния живот. Подкрепа към младата снаха за еманципацията ѝ като майка и член на домакинството.

Профилът на персонала в комплексите за социални услуги, които работят за превенция на детските бракове предполага:

- Мултиетничен екип: Включване на хора от общността в екипите за общностна и социална работа, като е необходимо тези хора да са от авторитетни семейства в съответния квартал, за да имат влияние в общността.
- Мултидисциплинарен екип: Общностните работници, социалните работници и медицинската сестра, които работят директно в ромските общности, да бъдат подкрепяни при нужда от специалисти от другите услуги в КСУ като психолог, педагог, юрист и други.

Препоръчително е да се разработят и прилагат стандарти за качеството на услугите, измеримо чрез постигнатите резултати. Да се спазват ясни изисквания и стандарти за подбора и работата на персонала, включително за здравните медиатори и социалните работници, които подкрепят изпълнението на услугите.

Човешкият фактор е от ключово значение за адекватността и ефекта от услугите, но не е нормално качеството на услугите да зависи предимно и само от човешкия фактор – от мотивацията и отдадеността на екипа. На базата на опита от пилотиране на социални услуги, както и от наблюденията върху дейността на здравните медиатори (включително в рамките на настоящото проучване) не можем да не алармираме за риска от изкривяване на добре замислени и структурирани иновативни услуги поради неадекватност на персонала или подмяна на иновативните подходи с добре познати рутинни, но неадекватни интервенции. Затова препоръчваме добре да се осмислят и разработят стандарти за качество, които да измерват доколко и как се прилагат подходите и методите на работа, а не само съответствието с бюрократични процедури и документация.

Новата методика трябва да предложи развитие на ефективни услуги, които да са мобилни и гъвкави при работа на терен. Разработване на ясни схеми за взаимодействие между специалистите от социалните, здравните и образователните услуги. Въвличане на местни хора с положително влияние и добър пример, като част от входа в изолираните общности. Оказване на постоянна подкрепа и обучения на екипите, които да развиват умения и да придобиват знания за работа в общността.

6.2.2 Целеви групи

Изводите от теренното проучване показват, че услугите за подкрепа и превенция на детските бракове трябва да обхванат не само подрастващите и младите хора, техните родители, но и общността, в която живеят. Необходимо е първоначално да се стигне до родителите, особено до

родителите на младите ромски момичета. Интервенциите и подкрепата трябва да бъдат специфично фокусирани върху различните целеви групи.

Направление 1: Целеви групи за широка превенция на детските бракове

Целевите групи на превантивната общностна работа включват не само момичетата в риск от ранен брак и техните семейства, но и цялата общност независимо от степента на риска в отделните семейства. Интервенциите трябва да достигнат до всички поколения и всички сегменти в обособената етническа общност. Дори когато младите хора мислят различно, тяхното поведение и избор на модел за личностна реализация зависят пряко от промените в нагласите на родителите, семейната общност и от социалните норми в общностната среда.

Младото поколение – ромски момичета и момчета, които все още не са встъпили в ранен брак / съжителство, като се разработят целеви програми за различните възрастови групи, както и в зависимост от обхващането им в училище:

- Младите ромски момичета в училищна възраст, които посещават училище;
- Момичета, които по различни причини са отпаднали от образованието или нередовно посещават училище - най-рисковата група за детски бракове и ранни бременности остават момичетата, които вече са извън училище;
- Момчета и подрастващи млади мъже – посещаващи или отпаднали от училище.

Възрастови характеристики: Преобладаващото мнение на респондентите е, че подкрепата за развиване на интересите на младежите и стимулиране на тяхното желание за реализация трябва да започне още от по-ранна детска възраст преди пубертета – от 11-12 години. Критичната възраст за интензивна превенция на детския брак сред момичетата е различна в различните места в зависимост от обичайната брачна възраст и спецификата в съответната общност. Например, според респондентите в Нови пазар това е възрастта на 14-15 години, но в Розино и Ловеч е необходимо да се въздейства от по-ранна възраст към 12-13 години.

Възрастните поколения в общността, сред които трябва да се работи за промяна на нагласите към домодерните семейните модели. По-конкретно:

- Родителите на подрастващите момичета и момчета със специален фокус върху майките – бъдещи свекърви и тъщи;
- „Старите родители“ (баби и дядовци), които „по право“ в много случаи вземат решения в домакинството за бъдещето на децата и младежите;
- Авторитетите в общността/махалата, които (а) могат да бъдат спечелени за „агенти на промяната“ в подкрепа на интервенциите за превенция на детските бракове или (б) могат да се превърнат в открити или скрити опоненти и даже във „врагове“ на промяната на нагласите и поведенческите модели в затворената ромска общност:
 - Негласно признатото лидерство на авторитетните родове/семейства и личности, които оказват съществено влияние върху нагласите и общественото мнение в махалата за приемливите социални норми и модели на поведение;
 - Формалното и неформално лидерство в общността: местни граждански НПО, религиозни и други структури, активисти, общински съветници, медиатори (здравни, образователни, трудови), професионалисти и други личности с влияние в общността, които в една или друга степен претендират да представляват интересите на ромската общност пред макрообществото в населеното място.

- Максимално широки кръгове на хора в махалата, които да бъдат достигнати директно чрез програмите за широка превенция и/или индиректно чрез вторичното въздействие от „агентите на промяната“ вътре в общността.

Направление 2: Целеви групи за подкрепа на ромски момичета встъпили в детски брак/съжителство и на малки майки

В съответствие с добрите практики в социалните услуги, интензивната социална работа за преодоляване на последиците и рисковете от детския брак и за превенция на ранните раждания е необходимо да бъде планирана индивидуално спрямо специфичните рискове и социални ресурси на момичето, което е станало малка булка / дете-майка, и нейните семейства – новото семейство/домакинство на съпруга и родното семейство на нейните родители. Тук могат да се диференцират няколко основни целеви групи:

- Момичета в непосредствен риск от ранен брак, за които сватбата е договорена, но още не се е състояла. Те могат да бъдат идентифицирани чрез мобилна работа на място в общностите и предложения по-долу механизъм за ранно алармиране при риск от детски брак.
- Непълнолетни и малолетни момичета, встъпили в ранно съжителство на семейни начала, които живеят в семействата на съпрузите си;
- Непълнолетни и малолетни бременни и майки, както и техните деца
- Непълнолетни и малолетни бременни и майки, както и техните деца, които са изоставени от техните родни семейства и не са приети в семейството на бащата;
- Родителите на встъпилите в ранен брак и разширените семейства със специално внимание към свекървите и майките на момичетата.

Специфичните рискове и потребности на момичето, както и наличните социални ресурси в домакинството и разширеното семейство се идентифицират чрез задълбочена индивидуална оценка на потребностите.

6.2.3 Препоръчителни подходи и методи за общностна и социална работа

Подходи за общностна работа, насочена към широката превенция на детските бракове:

- **Интегриран подход** за адресиране на комплексните причини и общностни фактори, които създават рискове за детски бракове. Паралелно е необходима подкрепа на семействата за преодоляване на социалното изключване – за образование, достъп до заетост, здравни услуги и пр.
- **Проактивен подход** – мобилна работа на място в общностите и картографиране за ранно идентифициране на рисковете и потребностите в семействата преди най-тежките последици от детския брак и ранните раждания да са белязали живота на момичетата и младежите.
- **Гарантиране на прякото участие на етническите общности.** Промяната на нагласите и социалните норми става вътре в общността и може да бъде провокирана от агенти на промяната от самата общност. Политиките и дейността на институциите, включително центровете за социални услуги и училищата, които са външни за изолираните общности, могат да създадат условия в подкрепа на процеса, но не могат да го водят вътре в общността.
- **Широката превенция изисква мобилизиране на потенциала на самата общност за промяна** чрез привличане на ключови актьори от общността като агенти на промяната. Промяната на нагласи и поведенчески модели трябва да дойде отвътре от самата общност, за да има ефект. Това се случва на две нива. Първо, чрез включване на хора от общността в екипа - професионалистите от социалните и другите публични услуги ще подобрят ефективността си

като привлекат в екипите си представители на етническите общности, на които оказват подкрепа. Второ, привличането на ключови актьори от общността, които да работят за промяна на нагласите като достигнат до много широк кръг от хора от различни поколения и социални страти. Спечелването на съюзници като агенти на промяната е част от интервенциите и услугите за превенция (чрез работа със свекърви, с авторитети в общността, ролеви модели от успели жени и мъже, местни лидери, пастори, активисти).

- **Специфичност на подкрепата, адаптирана към ситуацията и особеностите на конкретната общност:** Подкрепящите услуги и програмните интервенции следва да бъдат адаптирани на основата на оценка на специфичните рискове, проблеми, нужди и възможности на индивида, семейството, общността. Обхватът на картографирането като метод за събиране на информация за рисковете може да бъде разширен към семейните модели и етно-културните кодове в общността.
- **Програмен подход** – по същество програмният подход представлява систематизирана интервенция за преодоляване на конкретни проблеми и конкретен отговор на потребностите на дадена специфична рискова група или на няколко рискови групи, идентифицирани по време на картографирането на уязвимите общности. Програмният подход улеснява структурирането на интервенциите за превенция на детските бракове с ясен фокус върху връзката на дейностите с целите и очакваните резултати в целевите общности. Инициаторите и изпълнителите на програмите трябва да са наясно с какви проблеми ще се сблъскат по време на работа. Най-големият проблем е входът към кварталите. Важно е, когато се създава връзка между социалните работници и хората, тази връзка да се поддържа за бъдеща работа. Широката превенция трябва да обхване цялото семейство и неговата социална среда в общността. А паралелно трябва да се работи върху промяна на представите за бъдещето и осмисляне на реалните възможности за развитие, които имат младите хора в живота.
- **Дългосрочност на програмите за широка превенция** – продължителната и системна работа в общността е задължителна за постигане на резултати. Промените в нагласите изискват време, постоянно и продължително въздействие в затворените общности и особено в зоните на крайна маргинализация. (Както е известно от опита в общностното развитие, е възможно да се извади човека от гетото, но е нужно дълго време, за да се извади гетото от човека.)
- **Мултисекторен подход, партньорство и взаимодействие** на социалната, здравната, образователната система, правосъдие и администрация - включване на училища, здравни институции, полиция и прокуратура, местни власти и др. в планирането и изпълнението на социалните услуги и програмите за превенция на детските бракове. Училищата са важен фактор, те могат да помогнат на младите да имат по-широка представа за бъдещето, могат да им помогнат да си оформят реални мечти и да ги запознаят със света извън квартала и извън техните норми. Заедно в екипна работа с услугите и училищата с фокус на младите момичета и техните майки като целева група, превенцията е по-цялостна и по-ефективна. Полезно е и въвлечането на пастори (онези, които са добър модел и са готови да се противопоставят на детските бракове) за партньори в работата.

Препоръките към подходите и методите в социалната работа включват прилагане на добрите практики в социалните услуги с чувствителност и разбиране на специфичния социален и етно-културен контекст в подкрепата към сегрегирани етнически общности.

6.3 Препоръки към политиките и мерките на институциите

За да се получи превенция в дадена област е важна подкрепата от местната власт и държавни институции. Първоначално трябва да се работи върху промяна на нагласите на служителите в институциите спрямо ромите и трябва да им стане ясно как могат да са полезни. Когато има възможност за кандидатстване по програми на ЕС, местната власт трябва да има готовност да кандидатства и съответно персонал, който е подходящ да работи общностна работа. Това изисква отделяне на време, финанси и внимание по проблеми, които засягат цялата община и държавата, по които всички заедно трябва да работим, за да ги отстраним. Училищата трябва да спрат да си затварят очите към децата, които завършват училище без да са образовани, трябва да има по-плътна подкрепа към децата от изолирани общности още от влизането им в образователната система. Всяка община би следвало да разработи кратка, точна и ясна местна стратегия, съобразена с местните специфики, в която всяка една институция да поеме своите ангажименти и процесът да бъде координиран и наблюдаван от кмета на общината.

Към институциите ангажирани в системата на социалните услуги, включително държавни институции и местна власт:

- Необходими са повече центрове за услуги, които предоставят СУОР. Общините да бъдат стимулирани да ги разкриват като звено към съществуващи комплекси за социални услуги от типа на ЦОП, ЦРДУ и други или като самостоятелни центрове.
- Необходимо е Агенцията за социално подпомагане (АСП), която отговаря за планирането на социалните услуги, да включи услуги за общностна работа (СУОР) в годишната актуализация на Националната карта за социалните услуги като насърчи общините да ги планират и развиват. Нуждата от услуги за превенция на детските бракове трудно може да бъде идентифицирана чрез статистическите данни по общини, които в момента се използват за планиране на социалните услуги, така че се налага включване на допълнителни данни. Адекватен статистически индикатор може да бъде броят на ранните раждания от малолетни и непълнолетни майки по общини и населени места. Тези случаи може да изглеждат пренебрежимо малък брой и процент в общата статистика, но те са важен показател за рисковете за момичетата от обособени етнически общности. Друг възможен показател може да бъде броят на случаите на непълнолетни майки, с които работят ОЗД и центрoвете за социални услуги, както и данни за помощите, предоставяни от ДСП за момичета – родилки и за деца, родени от деца. Както е известно, обаче, при детски брак ОЗД не винаги отваря случай, ако се оцени, че грижата за детето е адекватна и малката майка има подкрепяща среда в семейството на бащата. Така че, за да се идентифицират по-точно нуждите от СУОР за превенция на детските бракове, са необходими допълнителни проучвания от общините на място в ромските квартали чрез наблюдение на ситуацията, допитване до ромски лидери и активисти, общностни срещи и други формати.
- Общините да подкрепят ромски и проромски организации, които работят в своите общности за превенция на детските бракове със или без проектно финансиране.
- Училището може да поеме нова роля на партньор на социалните услуги при изпълнението на програми за ранна превенция на детските бракове. Заедно с тях училищата, в които учат деца от обособени етнически общности, могат да развият целеви програми и дейности за мотивация за по-добро образование и професионална реализация като алтернатива на ранния брак. Учителите могат да включат мечтите на учениците в инструментариума за мотивиране към учене и подобряване на знанията на учениците. Информиранието за правата на децата със специален фокус към момичетата може да допринесе за изграждане на увереност, че те имат право на избор за своето бъдеще.

- Необходимо е да се създаде система (механизъм) за ранно сигнализиране / известяване и реакция при ранен брак. Такава в момента съществува само при случай на ранна бременност – при раждане, което е късно за превенция, а липсва при установяване на съжителство с малолетни и непълнолетни.

Към религиозни институции:

Религиозните институции могат да бъдат както полезни, така и вредни за общностното развитие в изолираните етнически групи. Затова е нужен по-ефективен контрол върху тях, за да се следват всички законни на държавата. Свещенослужителите могат да подкрепят превенцията на детските бракове с обучения и дискусии, обучителни групи в църквите и други. Както показва теренното проучване, въздействието на религиозните лидери в общността обаче в някои случаи е негативно и легитимира вредните практики на детски бракове и раждания в юношеска възраст.

- Християнските религиозни институции да упражняват сериозен контрол върху местните свещенослужители - пастори от тяхната деноминация, които безконтролно и по свое усмотрение легитимират и стимулират незаконни и вредни практики като детските бракове. Необходимо е да се регулира начина ръкополагане на пасторите особено в квартали от етническите общности, необходимо е налагане на образователен ценз (за светско или религиозно образование). Тези препоръки се отнасят конкретно към ръководствата на някои от протестантските деноминации, които имат влияние в ромските квартали. Православната църква на практика е абдикирала от в ромските квартали – там няма православни храмове и свещеници, а наблюденията показват, че православните роми посещават храмове в централните части на населените места.
- Религиозните институции на исляма също би следвало да прекратят толерирането на детските бракове, което е в разрез със законите на страната – в теренното проучване са потвърдени практики на имами и други ислямски свещенослужители по места (като в Столипиново), които благославят детски бракове с религиозна церемония.

Законодателни мерки и административни практики. Въз основа на резултатите от теренното проучване са изведени някои въпроси и коментари към законодателството и административните практики, които имат отношение към ранните съжителства в детска възраст и последиците от тях:

- Необходимо е да се направи преоценка на рисковете от прекратяването на практиката за сключване на граждански брак след навършени 16 години с решение на съда при специални обстоятелства – доколко това ще съдейства за намаляване на детските бракове или те ще продължават незаконно без възможност за узаконяване на съжителството и грижата за децата от съпруга.
- Теренното проучване регистрира сериозни пречки в достъпа на пълнолетни до образование – като част от мерките за преодоляване на негативните последици от детските бракове. На повечето места училищата нямат интерес и административен капацитет да приемат непълнолетни и пълнолетни ученици на самостоятелна подготовка за полагане на изпити за завършване на образователна степен. Необходимо е облекчаване на административната тежест върху училищата в дейностите за продължаване и завършване на степен на образование от млади хора в детски брак.

7 Приложения

7.1 Приложение 1: Въпросник за теренното проучване

Подробният въпросник очертава **основните кръгове от въпроси и теми**, към които е насочено теренното проучване. Припомняме, че:

- Въпросникът не се използва като анкетна карта, а дава широкия профил на темите и въпросите, по които трябва да се очертаят нагласите и мненията в изследваните общности. Не се очаква, че всички въпроси ще се адресират към всички респонденти от четирите вида групи, определени за дълбочинно групово интервю.
- Въпросникът НЕ формулира конкретните въпроси, а само очертава темите. Формите и начините – как се задават въпросите към хората – се определят от екипа теренисти в зависимост от характеристиката на общността, на възрастовата група, пол, характеристики на конкретните респонденти, споделени от тях в хода на дискусията, включително с тяхната семейна история, ако са разказали нещо повече за себе си. Теренистите преформулират въпросите, така че да са разбираеми и близки до хората, с които се разговаря.

Теми и въпроси за обсъждане в тематичните групови дискусии

Въпросите по ключовите теми се задават в подходяща форма на четирите групи участници в теренното проучване, съобразена с възрастта, пола, интересите и характеристиките на респондентите.

Семейни модели – традиции и практики:

- Семейството – брак или съжителство без брак. Какви са разпространените семейни модели в общността?
 - Предпочитания към „традиционен“ и/или граждански брак – сключват ли граждански брак? Преди, сега?
 - Религиозен брак?
 - Годещ и сватби?
- Брачна възраст, ранен/детски брак:
 - Каква е обичайната брачна възраст във вашата общност? Има ли промяна през последните години?
 - Коя според респондентите е най-добрата/най-подходящата възраст за създаване на семейство – За момичето? За момчето?
 - Какво мислите за детските бракове – преобладаващи мнения в общността; лично мнение на респондентите. Как родителите/младите хора виждат ползите и рисковете от ранните съжителства/ранните бракове. Защо спазват традицията?
- Традицията за девствеността:
 - Спазва ли се традицията за девствеността? Доколко правилото за девствеността е важно във вашата общност и защо? За кого е по-важно – за родителите или за младите?
 - Спазват ли се обичаите? Променят ли се обичаите за регистриране на девствеността? А има ли „наказателни“ ритуали (за осъждане на недевствена булка)?
- Отношение към ранните раждания:
 - Средна възраст за първо раждане
 - Знаят ли какви рискове носи ранното раждане за майката, за детето?

- Традициите за първото раждане. Веднага или по-късно? Доколко е приемливо да се отложи първото раждане на малолетна или непълнолетна булка? Синдромът на „бездетката“.
- Какво мислят за ранното раждане свекървите, младите булки, майките на булката? А мъжете?
- Грижата за децата от малолетни и непълнолетни майки:
 - Смятат ли, че толкова млада – малолетна или непълнолетна майка може да се грижи пълноценно за детето си
 - Кой има водещата роля в отглеждането на детето – свекървата или майката?
 - Доколко майката и бащата от младото семейство могат да вземат решения за начините за отглеждане на детето?

Властови роли и йерархия в голямото домакинство, в семейството:

- Кой взема решения за децата и младите хора? Разпределение на ролите и „властта“ в голямото домакинство – на родителите; между поколенията – свекърва и свекър, майка и баща.
- Вземане на решения за брак:
 - Кой решава – родителите или младите?
 - Какво може да накара родителите да се съгласят с детски брак на тяхното дете – момиче или момче?
 - Има ли случаи на свикване на семеен съвет, за да решава бъдещето на подрастващите/младежите?
- Общуване между поколенията:
 - Как децата и младите хора общуват с родителите?
 - Родителите питат ли ги за тяхното мнение? Съобразяват ли се с тяхното мнение?
- При кого живее младото семейство:
 - Доколко младото семейство е зависимо от свекървата/свекъра – финансово, жилищно и прочие?
 - Какво се случва по-често в отношенията между младото семейство и свекъра/свекървата – по-специално в отношенията снаха и свекърва: дали свекървата експлоатира младата булка като домашна робиня, или разглезва младото семейство, като поема всички грижи за детето, издръжката и грижите за младите?
 - Младите хора искат ли да бъдат самостоятелни – като индивиди, като семейство? Имат ли нагласа да поемат цялата отговорност за децата си и за семейството си? Искат ли и техните деца да се оженят рано?

Бъдещето на младите хора. Образование и професионална реализация

- Представи за успех в живота:
 - За какво мечтаят младите хора – според тях, според техните родители?
 - Какво означава да успееш в живота?
- Образование:
 - Значение и ползи от образованието за децата и младите хора – според родителите, според младежите
 - Какво образование искат и какво очакват да постигнат?
 - (*Към младите*) Искате ли да довършите средното си образование, да продължите да учите в университет?
 - Какво образование искате да имат децата ви?

- Професия и бъдеща професионална реализация на подрастващите и младежите
 - Желания и мечти за работа – каква е мечтаната работа?
 - Каква работа смятат, че могат да си намерят – в България или в чужбина?
 - Нагласи за миграция – къде и защо?

Какво може и трябва да се направи, за да се намалят случаите на детски бракове

- Какво може да направи държавата? Отношение към съществуващите санкции за секс и съжителство с малолетни:
 - Родителите знаят ли за забраните за съжителства между малолетни?
 - Подрастващите знаят ли за забраните за съжителства между малолетни и с малолетни?
 - Какво мислят за санкциите при такива случаи?
- Какво правят и могат да направят родителите?
- Какво могат да направят подрастващите и младежите – момичетата и момчетата?
- Какви услуги и подкрепа към подрастващите и младите хора в ромската общност могат да бъдат полезни за тяхното развитие и реализация?